

A KATOLIKUS NÉPOKTATÁS MAGYARORSZÁGON A SZATMÁRI
BÉKÉTŐL A RATIO EDUCATIONIS KIBOCSÁTÁSÁIG
1711-1777

/Doktori értekezés/

Készítette:

M. SZÁNTÓ ZSUZSANNA

A témát kitűzte: Dr. ÁGOSTON GYÖRGY egyetemi tanár

SZEGED, 1973.

T A R T A L O M

ELŐSZÓ.....	1
I. A KATOLIKUS NÉPOKTATÁS HELYZETE 1711 ELŐTT.....	15
II. A KATOLIKUS NÉPOKTATÁS HELYZETE 1711-1777.....	19
1/ Az államhatalom iskolapolitikája.....	19
2/ A protestánsok korlátozása.....	23
3/ Az iskolák építése és karbantartása /kegyuraság/27	
4/ Az iskolaépületek, tantermek és felszerelésük.	31
5/ Az iskolamesterek /ludimagisterek/.....	34
6/ Az iskolamesternek a paptól és a földesurtól való megalázó függése.....	41
7/ Az iskolamesterek egyházi jellegű kötelessége	45
8/ Az iskolamesterek mellékfoglalkozása.....	47
9/ Az iskolamesterek javadalmazása.....	52
10/ A tanítás anyaga.....	59
11/ A tanítás módszere.....	64
12/ Az iskolamulasztások okai.....	69
13/ A katolikus egyház és a beiskolázás.....	74
14/ A beiskolázás eredményei.....	79
15/ Az iskolán kívüli közművelődés.....	83
Bibliográfia az idézett munkákról.....	87
Jegyzetek.....	99

ELŐSZÓ

"Nem tzeélom pedig szóllani a Nevelésről kö-
zönségesen, hanem tsupán azon részről, melly
illeti a Köz rendü Embert, azon Nevelésről,
a mellynek divattya helyyes el intézése
egy egész Emberi Nemzet boldogithatnak,
annak elmellözését ellenben, a leg keser-
vessebb következeseket szülte, és szüli
a világon".

/Cserey Farkas: A falusi nevelésnek
módgjáról való vélekedés. Nagyvárad,
1806. 11. o./

A korszerü közoktatás továbbfejlesztése sürgeti a nevelés-
történeti kutatás fokozását. Mind a tanárképzés, mind a peda-
gógiai munkában dolgozó nevelők önképzése szempontjából fon-
tos a mult "történetiségen alapuló" megismerése.¹ "Csakis a
multtal összefüggésben, a multból a jelenbe lépve lehet a mai
köznevelési kezdeményezéseinket fejlődésünk legmagasabb foká-
nak tekinteni".²

A magyar helytörténeti kutatás mindeddig eléggé figyel-
men kívül hagyta a nevelés- és művelődéstörténelem kérdéseit.
Időszerü tehát, hogy hazánkban is megfelelő érdeklődéssel for-
duljon a kutatás e területek felé. Nyomatékosan szeretnénk rá-
mutatni arra, hogy a vidéki levéltárak bő lehetőséget biztosí-

tanak a neveléstörténeti kutatásokhoz.³ A kiaknázatlanság különösen az egyházi levéltárakra vonatkozik, márpedig a XVIII. század 70-es éveig -- főként a falusi népoktatás -- teljesen az egyházak kezén volt.⁴ A kutatás legdöntőbb feladata a népoktatás kérdéseivel kapcsolatos anyag feltárása. Neveléstörténeti irodalmunkban ugyanis elsősorban alsófoku nevelési intézményeink, az elemi, illetve az általános iskolák története a legelhanyagoltabb, holott a népoktatás jelentőségének növekedése szükségessé tenné az ezen a téren megtett ut vizsgálatát.⁵ A Sopron megyei tanítók már 1848-ban hangoztatták, hogy "...nemesebb, fontosabb s szentebb intézmények nem léteznek az álladalomban a népiskoláknál, ha ezek a feladatuknak pontosan megfelelnek és magas rendeltetésöknek egészen eleget tesznek".⁶

A falusi iskolák munkájának, sorsának felmérése marxista neveléstörténetünk sürgető szükséglete. Ebből az adósságból igyekszem valamicskét törleszteni, amikor tanulmányomban a dolgozó nép legnagyobb tömegeit érintő iskolatípus, a falusi elemi iskolák, illetőleg a katolikus népoktatás helyzetével foglalkozom a feudáliskori Magyarországon a szatmári békétől a Ratio Educationis kibocsátásáig /1711-1777/. Ezeket az "alsórendű" iskolákat eredetileg triviális /scholae triviales/, majd "nemzeti" iskoláknak /scholae vernaculae, még inkább: scholae nationales/ hívták, mivel ezekben nemzeti nyelven folyt a tanítás. "Falusi iskolák alatt oly nép- /elemi/ iskolát értettek -- írja Kiss Áron --, melyben a vallás tanítón kívül, egy tanteremben egy tanító tanította a gyermekeket".⁷

Ezekben az iskolákban a tudományok elemeit, "első vonásait" oktatták: a hit- és erkölcstant, olvasást, írást és számolást. Minden tanuló ezekben kezdte meg iskolai pályáját, s a dolgozó parasztság gyermekei ezeknél följebb nem is igen jutottak.⁸ Szeretnénk megvizsgálni az egykori katolikus iskolázásnak nemcsak szervezetét és hatókörét, hanem azt is, hogy milyen világképet szerezhettek az ország lakosságának többségét kitevő jobbágyok.⁹

A szatmári békét /1711/ nyomon követő évtizedek -- a Mohácsot követő két évszázad történetével szemben -- sok tekintetben új vonásokat mutatnak. Buda visszafoglalásával s a török kiűzésével megszűnt nemzeti fejlődésünk legnagyobb akadálya. A hatalmát veszített oszmán birodalom újra a Balkánra szorult, és nem játszott többé jelentős szerepet történelmi sorunk alakulásában.

A majtényi fegyverletétellel véget ért a csaknem fél évszázadig tartó kuruc-labanc háború, s -- egészen 1848-ig -- megszakadt a Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi harcok sora. Néhány évtizedig még találkozunk egy-egy reménytelen kísérlettel, de 1735-ben a Márvány-tenger melletti kis Rodostóban meghalt a bujdosó fejedelem, II. Rákóczi Ferenc, s ez véget vetett az utolsó kuruc reményeknek is. A szatmári béke a Habsburg-ház és a magyar nemesség kiegyezése, kompromisszuma. A Habsburgok lemondtak a nyílt és brutális önkényről, a magyar nemesség viszont a tényleges függetlenség legfontosabb biztosítékáról, a független Erdélyről és a szabad királyválasztásról. Jogilag Magyarország megmaradt független királyságnak,

ténylegesen azonban egyre inkább alárendelt része lett a Habsburg-birodalomnak.¹⁰

A török kiűzése, de különösen a szatmári béke után Magyarország arculata néhány évtized alatt jelentős mértékben átalakult. A háborús dúlásoktól mentes országban -- az új "honfoglalás" korszakában -- a szivós civilizációs munka lassan megteremtette az ország termelőerőinek számottevő megnövekedését; az elvadult táj újra "kulturtájja" változott. A lakosság száma, amely a történeti statisztika legújabb kutatásai szerint 1715-20-ban négy millió körül mozgott, a század második felére csaknem megkétszereződött.¹¹ A népesség regenerációja a XVIII. század elején a természetes szaporodásból és a belső migrációból, illetőleg a céltudatos telepítésekből táplálkozott.¹² A XVIII. század népünk történetében a megkapaszkodás, a megmaradás, a hétköznapi dolgos százada volt. A jobbágyság nagy területeket tett újból művelhetővé. A gabonafélék mellett meghonosodó kapásnövények, valamint az alföldi homokon a szőlőtermelés pedig intenzívebbé tette a mezőgazdaságot. A török uralom alól felszabadult területek és az ország többi részeinek a színvonala kezdett kiegyenlítődni.¹³

A Habsburg-abszolutizmus és a magyar rendiség viszonyai között a nagy jelentőségű fejlődés azonban csak súlyos egyoldalúságok árán bontakozhatott ki. A fellendülés a mezőgazdaságra korlátozódott, a mezőgazdasági árutertermelés hasznát pedig csaknem kizárólag a nagy- és középbirtokosok fölőzték le.

A XVII. század folyamán végzetesen meggyengített és visszaszorított polgári erők fejlődésére így nem nyílt lehetőség,¹⁴

a szabad paraszti fejlődés lehetőségeitől megfosztott jobbágyság kizsákmányolása pedig a végsőkig fokozódott.¹⁵ Az az agrár-prosperitás, mely a jobbágyok munkájának jóvoltából létrejött, csupán a feudális uralkodó osztály dús gazdag és tehetős rétegei számára varázsolta szinte "aranykorra" a XVIII. század középső évtizedeit.¹⁶

A Rákóczi-szabadságharc bukása után a Habsburg királyi hatalom győzött, de győzelmét csak a rendekkel a jobbágyság rovására megkötött kompromisszum formájában tudta realizálni. A szatmári béke után a rendek szava erős korlátok közé szorítva, de még érvényesült. Az abszolutisztikus tendenciák III. Károly uralkodása idején /1711-1740/ erősödtek, de a hatalom rendi dualista jellegét még nem változtatták meg. Az ellenálló parasztságot¹⁷ az államhatalom fegyveres ereje és a vallás ideológiai fegyvere szorította engedelmességre. A kizsákmányolást a katolikus egyház tanításával igazolták és szentesítették. A katolikus egyház azzal a funkciójával, hogy az engedetlenkedő jobbágyságot megnyugvásra, türelemre, s a felsőbbség iránti engedelmességre szorította, az uralkodó ház és az uralkodó osztály hű kiszolgálójának bizonyult.

Az államhatalom határozott iskolapolitika hiányában általában a katolicizmus támogatásában és a protestantizmus korlátozásában fejtette ki "iskolapolitikáját", de az oktatás kérdéseivel behatóbban nem foglalkozott. Az oktatásügyet a katolikus egyház tartotta kezében, s a falusi népoktatással is -- mint látni fogjuk -- azt a célt igyekezett szolgálni, hogy a vallásnak buzgó híveket neveljen, s csak másodszorban szerepelt a világi műveltség minimumának megadása. A XVIII. század

első felének eszménye még nem a hasznos polgár, hanem a valóságos ember.¹⁸ A jobbágyság a társadalom alsó régiójában kívül rekedt a kultúra sáncain, s anyagi és szellemi igénytelenségben morzsolta le napjait.¹⁹

A magyar rendek Mária Terézia birodalmának megmentésével az uralkodónő kezébe adták a hatalmat /1740-1780/ a felvilágosult abszolutizmus uralomra juttatására. A korlátlan fejedelmi hatalom eltávolította a polgári fejlődés útjából az első akadályokat, merkantilista kereskedelem- és iparpolitikát kezdeményezett, a hűbéri széttagoltsággal szemben racionális államrendet vezetett be, a "közjó" /bonum publicum/ érdekében gondot viselt az alattvalók számbeli gyarapodására, egészségére, műveltségére. A figyelem a népoktatás felé fordult; a hasznosság, az életre való gyakorlat szempontját érvényesítő nevelés a felvilágosodás pedagógiájára támaszkodott.²⁰ A felvilágosult abszolutizmus haladó reformjaival addig a határig támogatta a polgári fejlődést, míg az nem fenyegette a feudális osztályuralmat. Kritikus esetekben a nemesség oldalára állt, később pedig -- a francia forradalom hatására -- reakcióba csapott át.²¹

Magyarország haladása szempontjából a Habsburgok felvilágosult abszolutizmusának intézkedései erősen ellentmondásosak voltak. Az új birodalmi koncepció szerint az ország mint agrárállam illeszkedett be a Habsburg-országok gazdasági rendszerébe. Feladata a nyersanyag és élelmiszertermelés volt, melynek ellenében az osztrák örökös tartományok ipari termékeit vette át. Helyzetét az 1754. évi vámszabályzat rögzítette, amely

a hazai kivitelt Ausztria felé irányította, és minden más versenytárrsal szemben biztosította az örökös tartományokból származó iparcikkek behozatalát. Ezek az intézkedések Magyarországot gazdasági függésbe szorították, s az ausztriai polgárosodás előrehaladását a hazai polgári fejlődés hátráltatása által igyekeztek biztosítani.²²

Arra viszont következetesen törekedett a Habsburg-kormányzat, hogy az ország nyersanyagtermelő szerepét mennél jobban betöltse, s ennek érdekében a haladó reformok egész sorát kezdeményezte. Erőteljes propagandát és kísérletezéseket indított a mezőgazdaság korszerűsítésére. A kiváltságos rendek történeti jogaival a természetjog követelményeit szegelte szembe, s a népet az állam szolgálatába igyekezett állítani. Az 1767-ben kiadott urbáriummal állami ellenőrzés alá vonta a jobbágy és a földesur közötti viszonyt, bizonyosfoku védelmet biztosítva a jobbágnak a mértéktelen kisajátítási és robotoltatási törekvésekkel szemben.²³ Gondot fordított a szociális és egészségügyi viszonyok megjavítására. Megreformálta s állami irányítás és ellenőrzés alá vonta az iskolaügyet. Így Magyarországnak a Habsburg-összbirodalom egészébe való betagolódása, -- ami gazdasági téren már előbb megtörtént --, kulturális vonatkozásban a Ratio Educationis kibocsátásával /1777/ vált teljessé.²⁴

A népiskolákkal 1770-ig országos szempontból alig törődött a Habsburg-kormányzat. Az iskola elsősorban az egyház "veteményeskertje" volt és nem az állam szolgálatában állott. Feladatoknak azonban csupán a római katolikus és a protestáns egy-

házak próbáltak úgy, ahogy az egyes egyházközségek anyagi helyzete lehetővé tette, többé-kevésbé eleget tenni. A nagyjából szegény görögkatolikus és görögkeleti egyházak igen kevés helyen tudtak népiskolát fenntartani. A kis lélekszámú /filiális/ falvak még a katolikus és protestáns vidékeken sem voltak abban a helyzetben, hogy megfelelő iskolákat állítsanak.²⁵

A XVIII. század közepén Mária Terézia az egyházzal szemben kezdte érvényesíteni a maga hatalmi igényeit. E század a pedagógiai gondolat, a nevelés százada /paedagogicum saeculum/. Rousseau Emil-je forradalmasította a pedagógiai gondolkodást, művek egész sora, viták, tanácskozások javasoltak új nevelési rendet. Ausztria is rájött, hogy milyen hatalmas eszköz a kultúra, hogy hasznos és engedelmes alattvalókat neveljen.²⁶ Mivel Mária Terézia azt akarta, hogy valamennyi alattvaló hasznos, megbízható és engedelmes állampolgárrá váljék, lándzsát tört a köznevelés gondolata mellett. E törekvések jegyében az egész nevelésügyet állami felügyelet alá vonta. Az irányítást a helytartótanács, illetőleg annak tanulmányi bizottsága gyakorolta. Az iskolák a tankerületi főigazgatók joghatósága alá kerültek.

A királynő által 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis már mindjárt bevezetésében a közoktatás szervezését királyi jognak nyilvánítja. Először szabályozta modern szellemben egyenesen, állami rendelkezéssel a magyar köznevelést.²⁷ Jelentősége mindenekelőtt abban foglalható össze, hogy az egyház kulturális monopóliumával szemben először hangsúlyozza ki a szellemi művelődés területén az állam érdekelttségét. Számos értékes újítást tartalmaz a felvilágosodás szellemében, gátat

vet a felekezeti gyűlölségnek. Az elemi iskolák -- akárcsak a felsőbb iskolák -- felekezeti iskolák maradtak ugyan, s a községek, városok tartották fenn őket továbbra is, de most már állami felügyelet alatt működtek.²⁸ A Ratio elrendelte az elemi iskolai oktatásban az un. "normális" vagy sagani módszer bevezetését, ennek megvalósítása érdekében egyes nagyobb helységek elemi iskoláiban tanítóképzőt szerveztek. Az iskola-felügyelők /inspektorok/ ellenőrizték az iskolákat, akik a tanügyi kerületek élére állított főigazgatóknak voltak alárendelve.²⁹

A Ratio Educationis több tekintetben korszerűbb műveltséget terjesztett. Formális oktatás helyett tárgyi tudás elsajátítását, üres retorika helyett hasznos állampolgári ismeretek közvetítését, az univerzális latin helyett az államfenntartó nép nyelvének tanítását szorgalmazta. Az iskolai rendszer legalsó foka a Ratio szerint az egy, két, három tanítós elemi iskola. A kiindulópont az, hogy az ország minden lakója találja meg az életviszonyainak megfelelő iskolát. Az egy és két tanítós falusi iskola a földműves jobbágyoknak való, a három tanítós városi iskola a mesteremberek és kereskedők iskolája, a magasabb kiképzésre törekvő polgárság és köznemesség számára a grammatikai iskola és folytatása, a gimnázium szolgált.³⁰ Falun az anyanyelvi olvasás, írás, gyakorlati jellegű számolás mellett a német nyelven, továbbá erkölcsstani és "állampolgári" ismeretek közvetítésén volt a hangsúly.

A köznép felvilágosításának határait abban szabja meg a Ratio, hogy mesterségüket jól értő emberekké kell őket tenni, hogy több hasznot hajtsanak az államnak, az egyháznak, ura-

iknak és mellesleg maguknak is.³¹ Ezenfelül kellő erkölcsi és vallásos nevelésben részesüljenek, mely beléjük oltja az uralkodó, s az állam iránti szeretetet, hűséget és engedelmességet, s társadalmi helyzetükben való megnyugvással és a túlvilági kárpótlásba vetett reménységgel tölti el őket. Erre vonatkozólag Szilay János A nevelés tudománya /Buda, 1827./ c. könyvében a következőket írja: "Többnyire csak ugyan meg kell hagyatniok a szegényebb sorsu nevendékeknek eredeti állapotjukban, s kisdedségektől fogva úgy kell neveltetniük, hogy későbbben ama terhes foglalatosságokat, mellyek a megöröködött szokás szerént egyedül a köz népen fordulnak meg, panasz nélkül elviselhessék..."³²

A vallásnak, a hittan oktatásának, mint a nép fékentartására alkalmas eszköznek, továbbra is fontos szerep jut. A falusi iskolák közvetlen előljárói a plébánosok maradtak. Azáltal, hogy a vallásra támaszkodott, s a feudalizmus erősítésén keresztül a Habsburg összbíróadalmi politikát szolgáltatta, a Ratio Educationis hazánkban minden felvilágosodott tendenciái ellenére is -- a polgári-nemzeti kultúra fejlesztése helyett -- a Habsburg elnyomó politika eszközévé vált. A Ratio tantervében minden iskolafokon szerepelt a német nyelv azzal a bevallott céllal, hogy "rövid idő alatt az egész ország területén elterjedjen és közkeletűvé váljék". A germanizálás nyilvánvaló szándékával szemben Bessenyei György azt hangsúlyozta, hogy "minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem". Ezért a tudományok magyar nyelven való művelését sürgette. Az udvar iskolareformjával szemben meghirdette

a magyar nemzeti felvilágosodott és demokratikus ellenprogramot.³³

A tanulmányi rend ujitásainak nagyrésze azonban egyelőre papiroson maradt, mert hiányoztak az új feladatokkal megbirkózni tudó, kellően képzett tanítók, tantermek, oktatási segéd-eszközök."Igy a Ratio reformjai közül nem egy hosszú időre csak eszme maradt és várta a kedvező viszonyokat, hogy testetölthessen".³⁴ "...a multnak mulasztásai fájdalommal töltik el a hazafi szivét, -- olvassuk egy 1870-ben kelt jelentésben --, midőn nevelési ügyünk történetére visszatekintve, Mária Teréziának 1774-ben /!?!/ a nevelés ügyében kiadott rendeletét olvassuk, és eszünkbe jut, mennyire más volna jelen helyzetünk, ha a nagy királynőnek szándékai szerint már akkor kimondott általános iskolakötelezettség végrehajtatik s a törvényhatóságok a reájok bizott kötelességben eljárva, a mint ő akarta, szigorú felügyeletet gyakorolnak a felett, hogy az iskolákban, melyeknek vezetése közvetlenül az egyházakra bízott, ne csak a katechismus, de az irás, olvasás, számtan és történelem, a városokban felállítandó polgári iskolákban pedig mind azon tárgyak tanitassanak, melyeket e rendelet előirt..."³⁵

Mindennek ellenére a Ratio Educationis jelentős lépést tett az oktatásügy egysége, világiassága és korszerűsége felé. S ennyiben előkészítette a nevelésügy terén a polgári nemzetté válást.³⁶ A Ratio Educationis kibocsátása új fejezetet nyit meg a magyarországi katolikus népoktatás történetében is.

Ballagi Károly 1885-ben még joggal írhatta a népiskolák történetével kapcsolatban: "Tanügyünk multjára vonatkozó adat

igen kevés áll rendelkezésünkre. Ami van, azt elszórtan, ré-
gibb egyházaink porette anya- és jegyzőkönyveinek többnyire
olvashatatlan ákombákomjaiból kell összeböngésznünk".³⁷ Az
1711-től 1777-ig terjedő korszak viszonyainak és iskolapoliti-
kájának levéltári anyagon épülő részletes feldolgozását nyujt-
ja Fináczy Ernő A magyarországi közoktatás története Mária
Terézia korában /Budapest, 1899-1902./ című kétkötetes munká-
jában. Országos szempontból nem kerülte el figyelmét olyas-
valami, ami nélkül az oktatás- és nevelésügy e korbeli törté-
netének elvi kérdései kellőleg meg nem érthetők. Mivel azonban
Fináczy Ernő a helytartótanács, sőt a kancellária egész levél-
tára alapján ismerteti az uralkodó iskolapolitikáját, a tipi-
kus, közös vonások kiemelésével mellőzi a helyi, specifikus
jelenségeket. Ő maga is beismeri, hogy a "vidéki levéltárakat
csak legkisebb részökben használhatta fel". A helytörténeti ku-
tatók feladata lesz -- szerinte -- "a képet a helyi vonatkozá-
sok szempontjából jobban kiszínezni".³⁸ Megtisztelő feladat-
ként maradt ránk az egyes vidékek behatóbb tanulmányozása,
tehát a részletkutatás munkája, főképpen a vidéki levéltárak
idevonatkozó anyagának felkutatása.³⁹

Dolgozatomban a helyi, specifikus jelenségek kielemezését
elsősorban az esztergomi primási, az egri érseki és a veszpré-
mi püspöki levéltárakban őrzött egyházlátogatási jegyzőköny-
vek /visitatio canonicák/ alapján kívánom elvégezni.⁴⁰

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek az egyházmegyei levél-
tárak -- történetkutatás szempontjából -- legfontosabb okira-
taihoz tartoznak. A püspök vagy megbízottja meglátogatta az

egyházmegye plébániáit, és ott jegyzőkönyvet készített a község, és a hozzátartozó falvak -- vallási szempontból fontosnak látszó -- gazdasági, társadalmi és politikai viszonyairól. A jegyzőkönyveket nagy gonddal és lehetőleg pontos adatokra támaszkodva készítették abból a célból, hogy feltárják a plébánia valóságos helyzetét és ezáltal a további intézkedéseket megalapozzák. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tehát az egyházmegyei látogatás írásba foglalt emlékei. Rendkívül gazdag és sokoldalú anyagot tartalmaznak. A szorosan vett egyháztörténelmen kívül fontos forrásai a művészettörténetnek, a néprajznak, a nemzetiségi viszonyoknak, az iskolázásnak, a gazdaság- és művelődéstörténetnek.

Bár az egyes beszámolók különböznek egymástól, mégis a legtöbb esetben a következő kérdéscsoportokra szolgáltatnak igen becses adatokat: az iskolamester erkölcsi élete, tanítói képesítése, működése, állandó és stóla-jövedelme és a tanulók száma. Nem kerüli el figyelmüket a tanítók vallása, műveltsége, nemzetisége, életkora, munkaköre és lakása. Sokszor megadják a lakosok számát és a község vallási megoszlását, beszámolnak a népről és szokásairól, erkölcséről és nemzetiségéről. Ezek az adatok legalább is nagyrészen közvetlen tapasztaláson alapszanak, minden magyarázgatás és egyéni hozzátoldások nélkül csupán a tényeket közlik, s hivatalos okmányjellegük van. Nálunk a XVI. század második felében kezdődnek, a legrégebbiek az esztergomi primási levéltárban találhatók. A XVII. századból már több egyházlátogatási jegyzőkönyvünk maradt fenn, különösen a második feléből. A vizitációk -- a

felvetett kérdések szempontjából -- fejlődést mutatnak. Oláh Miklós primás a Felvidék községeit látogatva, még csak az után érdeklődött, hogy van-e egyáltalán plébánia, van-e papja a községnek. Később mind nagyobb igénnyel lépett fel a vizitátor a tanügyi kérdések terén is.⁴¹

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatain kívül felhasználtam az 1848-ig megjelent főbb pedagógiai-neveléstörténeti irodalmat is, amennyiben egyes megállapításai vonatkoztathatók a XVIII. század katolikus népiskolai viszonyaira.

I.

A KATOLIKUS NÉPOKTATÁS HELYZETE

1711 ELŐTT

A feudalizmus virágkorában az iskola az egyház "veteményes-kertje", s minden tudomány a theológia szolgálója. Ennek megfelelően az oktatásügyet teljesen az egyház tartotta kezében. Az iskolázás tulajdonkép egyik része volt a vallásgvakorlatnak, s arra szolgált, hogy a vallásnak buzgó hiveket neveljen. Az egyház a nevelő munkában rejlő hatalmat oly módon gyakorolta, hogy a feudális uralkodó osztály számára tartotta fenn -- a népoktatás elhanyagolásával -- a műveltség monopóliumát.

A reneszánsz hathatósan hozzájárult ahhoz, hogy a tekintélyen alapuló középkori nevelési rendszer⁴² a reformáció elveinek megfelelően feloldódhassék. Már a reneszánsz meghirdette az ember egyéni érvényesülését, s ezzel a szellemi élet szabadságát. A theológia elvesztette kiváltságos helyzetét; a tudományok másirányu -- "világi" -- ága is érdekelni kezdte a kutató elméket. A görög filozófia éa tudomány ismét napvilágra került, eredetiben tanulmányozták a latin auctorokat, a retorikában megcsillogtatták az ókori klasszikus művek szépségét.⁴³

A reneszánsz által létrejött változások befolyást gyakoroltak a nevelésre is. A cél: a sokoldaluan képzett egyén, a testileg-lelkileg harmonikusan kifejlesztett tökéletes emberi személyiség /perfecta humanitas/. A transcendens célok

helyett a földi élet iránt érdeklődő ember felfedezte a természet és a művészet szépségét. Az oktatásban fontosnak tartották a megértetést, az önálló gondolkodás fejlesztését, éppen ezért kezdték figyelembe venni a gyermek egyéniségét, sőt egyéniségén keresztül a testét is.⁴⁴

A reformáció értékesíteni tudta a reneszánsz vívmányait. De amíg a reneszánsz csak az előkelők és a gazdagok, a jómódu polgárok gyermekeinek nevelésével foglalkozott, addig a reformáció a főuri és magánneveléssel szemben a nyilvános és mindenkire kiterjedő nevelésnek az útját egyengette. Martin Luther a hitterjesztés eszközévé tette a népiskolákat és a bibliaolvasás érdekében szorgalmazta az írás és olvasás széleskörű ismeretét. A nyugatról jött protestáns fiatalok sok újat hoztak a népoktatás részére. A protestáns egyházi vezetőknek nagyon szerencsés volt az az intézkedése, amely a jövőendő lelkipásztorokat néhány évig tanításra kötelezte.

Az elemi iskolázás fejlődését a reformáció vitte előbbre. Hazánkban is alkalmazta hódításának három fegyverét: a szószéket, az iskolát és a sajtót. A prédikátorok nálunk is -- mint külföldön -- belátták azt, hogy eszméiket csak a nép képzése által juttathatják diadalra. Ezért fokozott buzgalommal foglalkoztak a nevelés ügyével, melynél fogva az iskolát az igehirdetés, a térítés egyik eszközévé tették. Az iskola sorsa elválaszthatatlanul összefonódott a gyülekezet sorsával. A zsinati végzések -- ha röviden is --, de mindig megemlékeznek az iskolákról; iskolák felállítását, külön tanítók alkalmazását sürgetik.⁴⁵

A katolikus egyház az ellenreformáció során igyekezett visszaszerezni elvesztett pozícióit, s célkitűzése elérése érdekében felhasználta az iskolákat is.⁴⁶ Ez tette szükségessé a katolikus iskolaügy ujjaszervezését. Az 1560. évi nagyszombati zsinat Oláh Miklós primás kezdeményezése folytán kötelességévé tette a lelkészeknek, hogy híveiket a hittan elemeiben oktassák, az evangéliumokat, epistulákat, a katekizmust, az apostoli hitvallást és a közhasználatban levő imádásokat magyarázzák. Ugyanakkor elrendelte, hogy minden plébánia, vagy a szegényebbek többen egyesülve, iskolamestert /ludimagistert/ alkalmazzanak. Ennek hivatása: az ismeretek elemeibe bevezetni a gyermekeket, vagyis az olvasásra, írásra, egyházi énekekre és a vallástanra tanítani.⁴⁷

A régi plébániai iskolák a papoknak különben is megfoghatkozott számánál fogva lassanként átalakultak, s az iskolákban mindenütt világi "mestereket" alkalmaztak. Ezek megválasztása pedig teljesen a plébánosoktól függött, akik azonban a tanítót voltaképpen rendeltetésétől csakhamar elvonták, s mindinkább az egyházi szolgálat körében történő segédkezéssel foglalkoztatták. A tanítók a templomban is szolgáltak, az istentiszteletnél, temetéseknél segédkeztek a papnak, s a templomi éneket vezették.⁴⁸

Mivel a mohácsi vész után -- főképp a török hódoltsági területeken -- égető paphiány állott elő, a katolikus egyház főpásztorai az iskolamesterek kötelességévé tették vasárnapokon és ünnepeken az evangéliumi perikópa és postilla fölolvását. Innét alakult ki lassanként az a szokás, hogy a főpa-

pok közülük az alkalmas egyéneknek felhatalmazást /licentia/ adtak több egyházi teendő végzésére. Fő kötelességük, illetve joguk a keresztelezés, a házasság megáldása, az egyházkelő és az avatás volt. Végül csupán a kizáróan papi funkciókat tartották fenn a szomszédos város, vagy falu lelkészének, akinek egyszersmind felügyelete alá helyezték a megbízott iskolamestereket. Az ilyen hatalmazással fölruházott és egyházi felügyeletnek alárendelt laikusokat licentiatusoknak nevezték.⁴⁹

A XVII. század vezető katolikus főpapjai, Forgách Ferenc és Pázmány Péter szintén pártfogolták az elemi népoktatást. De rendelkezéseik nagy részben csak papíron maradtak. Hazánk közoktatásügye -- különösen az elemi fokon -- még Mária Terézia korában is szomorú képet mutatott.⁵⁰ Mind a katolikusok, mind pedig a protestáns felekezetek az iskolát továbbra is a templom "előcsarnokának" tekintették. A templom és az iskola valóságos ikertestvérek. Sőt a kettő --, ha valami oknál fogva nem épülhetett egymás mellett, tőszomszédságban --, de sohasem esett messze egyik a másiktól.⁵¹ Joggal írhatta Tavasi Lajos Tanoda és egyház című munkájában: "...De tagadnunk nem lehet és nem szabad, hogy biz a tanodák, még helyileg és erkölcsileg a templom kerítésében maradtak, biz azok mindeddig csak is a templomnak, csak is az egyháznak és így vallási tanulmányokra szolgáltak..."⁵²

II.

A KATOLIKUS NÉPOKTATÁS HELYZETE

1711-1777

"Az iskola a templom tornáca, a tanító a pap egyházfia, s a tantárgy a kis biblia".

/Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. I-II. kötet, Budapest, 1881-1883./

1/ Az államhatalom iskolapolitikája

A hazai oktatásügyet a XVIII. század 60-as éveig az jellemezte, hogy az államhatalomnak határozott iskolapolitikája nem volt. A népiskolákkal ezideig alig törődött a Habsburg-kormányzat; a "misera plebs contribuens"-nek a szellemi sötétségből való kiemelése nem okozott neki gondot.⁵³ Az oktatásügyet a katolikus egyház tartotta kezében. Az államhatalom megelégedett az iskolák fölötti felügyelet jogával.⁵⁴

Fináczy Ernő írja: "Arra, hogy az oktatásügy a kormány-székek kebelében rendszeresen tárgyalassék, akkoriban senki sem gondolt. A protestánsok iskoláit sem mint oktató és nevelő intézeteket, hanem mint vallási objektumokat ellenőrizte a kormány. A katolikus iskolák pedig annyira összeforrtak az államhatalmi célzataival, hogy szellemi állapotuk nyilván-tartását és nevelői vagy tanítói rendszerük szabályozását ekkor még a kormány nem is tekintette szorosan vett politikai

feladatnak. Teljesen az egyházra, a maga egyházára bízta mind-
azt, ami a tanügy vagyoni részébe nem vágott, ami szellem, ige,
tanítás és könyv volt".⁵⁵

Az 1715-i és 1723-i országgyűlések törvénybe iktatták
/1715. LXXIV. és 1723. LXX. tc./ a király legfőbb felügyele-
ti jogát /suprema inspectio/ az összes közoktatásügyi intéz-
mények felett. Az 1723-i országgyűlés a felállítandó helytar-
tótanács egy külön bizottságát szervezte meg a felügyelet vég-
zésére. III. Károly uralkodása alatt /1711-1740/ mind a tör-
vényhozás, mind pedig a kormányzat körében több üdvös kezde-
ményezés történt, de ezeket nem hajtották végre; vagy a hely-
tartótanácsnál, vagy -- ha a helytartótanács intimátumaiban
továbbította is -- a törvényhatóságoknál és az egyházmegyékben
elakadtak, megfeneklettek. Így maradt a magyarországi közok-
tatásügy országos rendezése örökségül Mária Terézia király-
nőre.⁵⁶

A XVIII. században még eléggé megoszlottak a vélemények
az uralkodó osztályon belül a nép iskoláztatásának az értel-
méről. A nemesség jobbjai a nép tanulása mellett törtek lánd-
zsát. Bessenyei György 1780 körül eljutott oda, hogy "a tudo-
mányok közönséges hasznuak legyenek és kiterjedjenek az ország-
nak minden rendű lakosaira egyaránt".⁵⁷ A nemesség konzervatív
része pedig a nép elmaradottságát konzerválta volna inkább.⁵⁸
"...vannak is olyanok, kik a szegény föld-népet csupán az ő
szolgálattyokra valóknak állitván, merő eszközöknek tartván,
s így emberi méltóságoktól megfosztván, a falusi parasztság
gyermekének iskolai tanítását szükségtelennek, sőt fájdalom!

ártalmasnak is vallyák..."⁵⁹ A művelődéspolitikai osztálykorlátaikat csak a magyar értelmiség legforradalmibb gondolkodású tagjai -- a köztársasági mozgalom kulturpolitikusi -- törték át.⁶⁰

Már a paraszt anyagi- és munkaerejének nagymértékű kizsákmányolása is lehetetlenné tette a magasabb kulturális igények kielégítését.⁶¹ Nem érezte magáénak az iskolát, s a helyett, hogy a gyakorlati hasznot alig adó iskolába küldte volna gyermekeit, inkább a mezei munkára fogta őket. Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy a falusi lakosság kulturális életszínvonala igen alacsony volt a feudalizmus rendszerében. A műveltség monopóliumát az uralkodó osztály a maga számára tartotta fenn, a parasztság számára elegendőnek tartotta a téli időre korlátozott "elemi" iskolát.⁶²

A falvak lelki gondozását, szellemi törekvéseit a helybeli lelkipásztorok alá rendelték. A XVIII. század első évtizedeiben a plébániákat lábra állító törekvések a társadalmi ellentéteket is rendszerint tompító, egységes vallási ideológia szolgálatába ágyazták, s a népiskolai oktatást is elsősorban e cél szolgálatába állították.⁶³ A katolikus egyház és az uralkodó osztály a falusi elemi iskoláztatással csupán azt kívánta biztosítani, hogy a vallásnak buzgó híveket neveljen. Az iskoláztatás célja ebből kifolyólag elsősorban és döntő mértékben a vallásos nevelés és csak alárendelten bizonyos világi műveltség nyújtása. "A népnevelésnek nem lehet más célja, -- írja a Religio és Nevelés 1843-i számának ismeretlen cikkírója --, mint jó keresztényeket, isten hívó, vallásos kötelességeiket

pontosan teljesítő, engedelmes polgárokat, példás házasságokat, erényes gazdákat és cselédeket, sorsukban megnyugvó szegényeket neveljen".⁶⁴ A katolikus egyház azt igyekezett elérni, hogy a jobbágy anyagi és szellemi igénytelenségben morzsolja le nehéz napjait, ne lázadozzon kizsákmányolói ellen, s majd a tulvilági üdvösség kárpótolni fogja minden földi nyomorúságért.⁶⁵

Ez a szélsőségesen konzervatív, vallásetikai célokat szem előtt tartó nevelési eszmény érvényesült szinte korlátlanul 1848 előtt Magyarországon: "Minek pórnépnek a sok tanulás, legyen jó keresztény, hűséges, s elég neki, ha az írás, olvasás mellett a keresztény tudományban is jártas".⁶⁶ Joggal írhatta a Népügy 1847-ben: "A népet szellemileg elbutítani, azt erkölcsileg elrutítani és barommá aljasítani volt mindig végcélja a papságnak. -- És hazánkban, fájdalom! nagyon is elérte szándokát".⁶⁷

2/ A protestánsok korlátozása

A protestánsok háttérbe szorítása -- ha nem is azokkal a szélsőséges eszközökkel, mint I. Lipót uralkodása idején /1657-1705/ -- következetesen folyt tovább a XVIII. század első felében. A feudális rendszerrel egybeforrott, vagyonát és befolyását féltő katolikus egyház a protestánsok üldözésében is készséggel sietett a Habsburg-uralkodóház segítségére. A Rákóczi-szabadságharc bukása után Bécs ugyan nem félt már a protestáns nemesek nyílt szembeszegülésétől, de annál jobban tartott a Rákóczi-hagyományokat hiven őrző protestáns jobbágytömegektől.⁶⁸ Nem tarthatjuk tehát véletlennek, hogy a vallásüldözés elsősorban a parasztságot sújtotta.⁶⁹

Bár a szatmári békekötés biztosította a protestánsok vallásgyakorlatát, a Rákóczi-szabadságharc bukása után a katolikus főpapság befolyása alatt álló országgyűlések, s a király is nem a protestánsok vallásszabadságát biztosító 1608. és 1647. évi törvények szerint, hanem az Explanatio Leopoldina alapján az 1681. és az 1687. évi törvényeken belül értelmezte azt. Így az 1712-15. évi országgyűlés a katolikus klérus érdekeinek megfelelően hozta meg a vallásügyre vonatkozó törvénycikkeket. A XXX. tc. kivette a protestáns vallásügyeket az országgyűlési tárgyalások köréből és a felségjogok közé sorolta azzal a megszorítással, hogy sérelem esetén kiki csak a saját, de nem felekezete, nem a közösség nevében folyamodhat orvoslásért a királyhoz. A XXXI. tc. megtiltotta, hogy a pro-

testánsok az uralkodó előzetes tudta és beleegyezése nélkül zsinatot vagy bármely címen gyűlést tarthassanak, pénzadományokat gyűjthessenek.⁷⁰

A protestantizmus helyzetét III. Károlynak 1731-ben kiadott uralkodói rendelete, az un. Carolina resolutio az 1681-i és 1687-i törvényekben lefektetett elvi alapokon szabályozta. A Resolutio megkülönböztet magán és nyilvános vallásgyakorlatot. Az utóbbit csak a korábbi törvényekben megjelölt helyeken engedélyezte. A katolikus püspökök és esperesek vizitációjuk során ellenőrizhették a protestáns papokat is. Vegyes házasságot csak katolikus pap előtt lehetett kötni, s ugyancsak a katolikus egyházi bíróságok ítélkeztek a protestánsok válási ügyeiben. A Resolutio fenntartotta a földesurak kegyuri jogát a protestáns falvak fölött. A közhivatalokat viselő protestánsokat pedig a Máriát és a szenteket említő decretalis eskü letételére kötelezték.⁷¹

Mivel a protestáns vallásszabadságért folytatott küzdelem -- főleg a XVIII. században -- egyet jelentett az idegen uralom elleni harccal, a protestánsok csak "toleráltattak", azaz megtűrtnek tekintették őket; politikailag megbizhatatlanoknak számítottak. Radonay Mátyás pécsi püspök -- egy későbbi visszaemlékezés szerint -- egyházmegyéjében azt hirdette: "...könnyebb az ökörnek, lónak, szárnak, sőt magának az ördögnek is idvezülni, mint kálvinistának".⁷² Gróf Erdődy Gábor egri püspök 1721-ben megjelent könyvében világosan megmagyarázta, hogy miért veszedelmes a protestánsok "politikai megbizhatatlansága" az uralkodóra nézve. Inkább akarta ő is az országot szegénynek

és katolikusnak, mint gazdagnak és "balhit" /a protestantizmus/ által fertőzöttek.⁷³

Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyében a török időkben az egész Tiszatáj protestánsná lett. A Kassára menekült egri püspökség nem tudta katolikus papokkal ellátni az elpusztult plébániákat. A török kiűzése után megindult jobbágyvándorlás ugyancsak kálvinistákkal népesítette be a Tiszavidéket. Az 1733. évi plébániaösszeírás beszámol arról, hogy a táj valamennyi templomát kálvinisták építették fel a romokból, s valamennyi egyházban református lelkészek találhatók, a lakosság tulnyomó része is református /Poroszló, Kisköre, Sarud, Tiszafüred, Tiszanána, Tiszaörs stb./. A Tiszavidék rekatolizálását Erdődy Gábor egri püspök /1715-1745/ tüzzel-vasal folytatta. A protestánsok visszatérítésének "módszerei" közül nála is megtalálhatjuk az erőszakos templomfoglalásokat. Elűzte, földönfutóvá tette a lelkészeket, elkergette, áttelepítette, vagy elvándorlásra kényszerítette az áttérést megtagadó protestáns jobbágyokat.⁷⁴ Ezenkívül megmutatkozott a protestánsok állandó mellőzése, háttérbeszorítása, korlátozása -- mint később látni fogjuk -- az iskolapolitikában is.

A veszprémi "barokk" püspök, Padányi Biró Márton, szintén nagy erővel tört egyházmegyéje rekatolizálására. Az államhatárolom megadta neki a jogcímet arra, hogy ezt a törekvését a protestáns templomok és lelkészségek visszavételével, a lelkészek eltávolításával megvalósítsa.⁷⁵ Ha a veszprémi püspök -- a protestánsok ellenállása miatt -- nem tudott a községbe katolikus papot bevinni, akkor küldte az iskolamestert, a ludimagistert.

A Mezőkomáromhoz tartozó Bozokon nem volt egyetlen katolikus sem, mégis bevitte a mestert, hogy az legyen az egyház őrállója. Amikor sem birói, sem más -- erőszakos -- uton nem jutott hozzá a protestáns iskolákhoz, drága áron megvásárolta azokat. Összesen 27 helyre vitt -- közel 200 éves szünet után -- iskolamestert. Ez elég kevés, -- állapítja meg Mályusz Elemér --, ha számbavesszük, hogy Biró Márton egész "apostoli" működése alatt iskolákra csak 2800 forintot fordított, ellenben rokonokra 167.129 forintot és gazdasági épületekre 54.200 forintot.⁷⁶

A protestáns gyülekezetek azzal játszották ki a hatóságok éberségét, hogy prédikátoraik elűzetése, oratoriumaik lerombolása, az iskolai munka betiltása után az elbocsátott tanítót mint nótáriust tartották vissza a faluban.⁷⁷ A Nógrád megyei Csesztvén 1762-ben a hatóságilag odahelyezett katolikus tanítót a nép erőszakkal kitette a lakásából és visszaköltöztette az előző lutheránus szlovák iskolamestert.⁷⁸

3/ Az iskolák építése és karbantartása /kegyuraság/

Az iskolák építése a gyakorlat szerint a földesurak kötelessége volt. A helytartótanács 1732. március 28-án kiadott rendelete "a vallás ügyének és a lelkek javának előmozdítására" úgy szólt, hogy a földesurak kötelesek gondoskodni a lelkesi és iskolaépület jó karban tartásáról ott, ahol már felépült, ahol pedig még nincs, a lelkész és iskolamester részére kellő lakhelyül megfelelő telket hasítsanak ki, az épületet építtessék fel, a jókarban tartásáról gondoskodjanak.⁷⁹

Ennek megfelelően Barkóczy Ferenc egri püspök statutumai is kötelezték a földesurakat, hogy ahol már a plébánosi vagy iskolamesteri ház áll, azokat mindig jó állapotban őrizték meg; ahol pedig még nincsenek ilyen épületek, és még nem hasítottak ki telket, ezeken a helyeken a plébánosi rezidencia és az iskolamester lakása részére telket, azután szántóföldeket és más, ilyen házakhoz való fundust hasítsanak ki és jelöljék ki a plébánosnak és az iskolamesternek, s legyen gondjuk a szükséges lakások felépítésére és jókarban tartására. A helységek lakói pedig kötelesek ezeket a földeket ingyen megművelni és a velük kapcsolatos szokott munkákat teljesíteni.⁸⁰

A kegyuri alapítás azt jelentette, hogy a földesur telket és esetleg még tanítói lakás céljára házat vagy építőanyagot adott. De ha végiglapozzuk az egyházlátogatási jegyzőkönyvek lapjait, akkor jóformán mindenütt azt találjuk, hogy az iskola felépítője és karbantartója maga a község, nem pedig a kegyur. A község szerződésben volt kénytelen vállalni az iskola épité-

sével, fenntartásával, javításával, tüzelőellátásával, a tanító dotálásával járó költségek viselését.⁸¹ Pedig a jobbágyfalvak nyomasztó szegénysége bajosan tudott megfelelni a ráhárított súlyos kulturális feladatoknak, amikor

"Itt porcióért rontják s ostromolják

Amott a dézsmáért szidják s káromolják

Uraság dolgaiért kinozzák s mocskolják

Ki tudná leírni hányfelé vamolják?"⁸²

Mindig fennállott az a törekvés, hogy az uradalom a községekre, a községek viszont az uradalomra szerették volna áthárítani az iskola fenntartásának a gondját.⁸³

Fináczy Ernő az 1770/71. évi összeírás adataiból összesen 2845 népiskola létezését állapíthatta meg, de legalább 4000-re becsülte Magyarország e korbeli népiskoláinak a számát.⁸⁴ Egy 1772-ben készült lexikon /Lexikon universorum regni Hungariae locorum populosorum 1772./ Magyarország 43 megyéjéből és 2 kerületéből közli az ott működő tanítók számát és hogy melyik községekben van iskola.⁸⁵ A kimutatás nem terjed ki a városokra, továbbá a Partium és a Bánság vármegyéire, valamint Erdélyre és Horvátországra sem. A lexikon tanúsága szerint a 43 vármegyének és 2 kerületnek 8742 községe /502 mezőváros és 8240 falu/ közül csak 4145-ben volt elemi iskola és ezekben 4437 tanító működött.⁸⁶

Ezek az adatok elég szomorú állapotát tükrözik a közoktatás ügyének. A községek 52,6 %-ában nem volt semmiféle iskola. Az iskoláztatás terén igen nagy különbségeket találunk az ország egyes részei között. Az iskolával rendelkező községek

aránya az országrészek átlagában 12 %-tól 92,2 %-ig ingadozott. Az Alföld népes községei között nagyon kevés akadt, ahol ne lett volna iskola, sőt a Jászkunság, a hajdukerület, Békés, Csongrád és Csanád megye minden községének megvolt a maga iskolája. Iskolákkal való ellátottság tekintetében a Duna-Tisza köze járt elől. Itt a 475 község közül csak 17 nélkülözte az elemi oktatás eszközét. A Felvidék szétszórt, apró községei azonban nem tudtak külön iskolát fenntartani. A legkedvezőtlenebb képet Máramaros és Arad vármegyében találunk. Az előbbiben 139 község közül csak 16-nak, az utóbbiban 183 község közül csak 22-nek volt iskolája. Vagyis a községek 88 %-a elemi iskola nélkül volt. De hasonlók lehettek a viszonyok a románok lakta Temes és Krassó megyében, nemkülönben Erdély román és Horvátország szerb lakta vidékein is.

A Dunántúlon általában elég kedvezően állott az iskoláztatás ügye. Fejér és Esztergom megye minden községének megvolt a maga iskolája. Moson, Komárom és Tolna megyében csak néhány faluban hiányzott. De az apró falvas Vas és Zala megye nyugati szélén sok község -- Vasban 623 közül 406, Zalában 568 közül 401 -- nélkülözte az iskolát. Egy másik adat szerint Zala megye 6 járásában -- az egerszegi, lövői, kapornaki, szántói, tapolcai és muraközi --- Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében az összeírás által feltüntetett 519 helységben összesen 146 iskolamester működött. Iskoláztatás szempontjából első helyen a kapornaki járás állott, viszont a legrosszabb arányszámot az egerszegi járásban találjuk, ahol sok volt a filiális község. Az anyaegyházakban már a legtöbb helyen volt

iskola, a leányegyházakban azonban rosszabbak az állapotok.⁸⁷
Az 1789-ben összeirt 204 Somogy megyei helység közül 29-ben sem iskolát, sem tanítót, sem növendéket nem találtak az összeírók.⁸⁸

A filiális községeknek csak kivételesen voltak külön tanítóik; az odavaló gyermekek -- ha szükségét érezték az iskoláztatásnak --, rendszerint az anyaegyházak iskoláiba gyalogoltak át, vagy az anyaegyházak /Máterek/ tanítói rándultak át időről-időre a leányegyházakba iskolát tartani.⁸⁹

4/ Az iskolaépületek, tantermek és felszerelésük

Komoly és eredményes tanításról csak ott beszélhetünk, ahol iskolai célokra alkalmas épület áll rendelkezésre. Az iskolába járást és az oktatás színvonalát igen hátrányosan befolyásolta az iskolaépületek, illetve tantermek siralmas állapota vagy hiánya. A tanító lakása legjobb esetben egy szobából és konyhából, meg egy-két mellékhelyiségből állott, s rendszerint az iskolával egyazon épületben volt. Építési anyaguk "more patrio" nem ritkán fa, tömésfal, fonásfal, a tetőzet pedig szalma vagy nád.⁹⁰ A fából és a vályogból épített, szalma- vagy nádfedél alatti iskolaépületek és mesterházak a nép szegénységét tükrözték.

Ahol tanterem nem volt, ott a tanító kénytelen lakószobájában tanítani. Az iskolamester lakása volt egyuttal a tanítás helye is. Több helyen a meglévő tanterem olyan kicsi volt, hogy a tanköteles gyermekeknek csak kis töredéke számára tudott helyet biztosítani. "Különös figyelemmel megvizsgáltam én állapottokat azon Oskoláknak, mellyek Hazánkban a falukon vannak; -- írja Cserey Farkas 1806-ban --, de soholt se találtam olyanra, a mellybe a falusi ember jó tzielra intézett Nevelése valóságosan eszközöltetnék".⁹¹ De nem egy helyen előfordult az is, hogy a tanítónak -- mint pl. a Baranya megyei Nádasdon 1729-ben, vagy a Heves megyei Istenmezején 1746-ban --, háza sem volt, hanem zsellér módra lakott valakinél.⁹²

Több Heves megyei községgel találkozunk a XVIII. század derekán, ahol a tanító kénytelen volt saját szobájában tani-

tani, pl. Bessenyőn, Makláron, Demjénden, Farmoson, Tiszanánán, Csehiben, Váraszón, Recsken, Nagyiványon, Verpeléten stb. A szőláti iskolamester háza közel állt az összedőléshez, benne sem veszély nélkül lakni, sem pedig a gyermekeket tanítani nem lehetett. A falvak döntő többségében -- a viziták szerint -- az iskolaépületek, illetve a tantermek olyan rossz, dűledező, elhagyatott állapotban voltak, szűkösek, alacsonyak, nedvesek, esőtől átjártak, nyirkosak, hogy sem egészségügyi, sem pedagógiai szempontból nem lehetett volna megengedni használatukat.⁹³

A Baranya megyei Mágocs filiális község tanítólakása 1729-ben egy szobából, konyhából és kamrából állt, de ezeket a pálos perjel földesuri jog címén lefoglalta és gabonát helyezett el benne, úgy hogy az most korhadt, repedt és a mennyezet alá új gerendatámokat kellett helyezni.⁹⁴ A Zala megyei Szentgyörgyvölgye iskolamesteri lakását 1774-ben romladozó állapotban és a lefolyó esőviz következtében teljesen pusztulófélben találták, ezért a további lakhatás céljára alkalmatlannak nyilvánították.⁹⁵ S még szaporíthatnánk az elszomorító példákat! Még inkább illik a XVIII. századi állapotokra, amit Szabó János 1817-ben ír az iskolaépületekről: "Régi tapasztalás az, hogy az Oskolai épületek, a falukban, mind fekvések, mind szűk voltak miatt, nagyon egészségtelenek. A kevés világosság, belső tisztátalanság, és a rakásra vert tsintalan gyermekek ki-gőzölgése olyanokká teszi azokat, mint a bűdös tömlőtzők..."⁹⁶

Sok helyen a meglévő tanterem olyan kicsi, hogy a "tan-köteles" gyermekeknek csak töredékét tudta befogadni. Bár a tanulóknak még az egyharmada sem járt a somogyi kis falvakban

iskolába, mégis aligha lehetett 10-12-16 gyereket egy kamrácskában tanítani, amelynek "csak három lépés volt a szélessége".⁹⁷ Pálffy József geresdi evangélikus lelkész 1848. évi beadványából idézzük a következőket: "...Igy az iskolákat kivétel nélkül mindenütt czélszerűtleneknek, a gyermekek számához képest szűkeknek, alacsonyoknak, sötéteknek, nedveseknek, s így a növendékekre s tanítóra nézve egyaránt egészségteleneknek találtam, -- s a hol a gyermek testileg elsorvad, hogyan fejlődhessék, hogyan emelkedhessék ott a lélek?"⁹⁸

De nemcsak az épületek alkalmatlan volta, hanem a felszerelés, butorzat hiányossága is igen jellemző volt a falusi népiskolákban. Az iskolák belseje se mutatott vigasztalóbb képet, mint a külseje. A tantermek felszereléséről általában ritkán esik szó az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben, általában azonban hiányos lehetett. A butorzat mindenütt a lehető legegyszerűbb, csak a legszükségesebb darabokból állt: a gyermekek számára sima lócák, egy tábla, a tanítónak egy szék és asztal állt a helységben.⁹⁹ De nem egy helyen előfordult, hogy "sem padok, sem lócák nem lévén az iskolában, az iskolások részint deszka darabokon, ládákon, részint pedig a földön ülnek, a tanítás és az egészség kárára", vagy hogy "lócák lévén, s nem padok az iskolában, az író gyermekek asztal mellett állva kénytelenek írni".¹⁰⁰

Nem csoda, ha a gyermekek a kényelmetlen ülést megunták, s a tanításra nem tudtak figyelni. Különösen az írás sinylette meg ezt a mostoha állapotot. Még silányabbul voltak a tanulók ellátva iskolaszerekkel, könyvekkel, tántával, papirossal.¹⁰¹

5/ Az iskolamesterek /ludimagisterek/

A népoktatás fejlettsége nemcsak az iskolamesterek számától függött, hanem ezek képzettségétől, rátermettségétől, erkölcsi tulajdonságaitól, elfoglaltságától és -- nem utolsósorban -- jövedelmétől.

A falusi elemi iskolák elesett állapotának nem csekély oka volt az iskolamesterek tudatlansága, készületlensége, sokirányú elfoglaltsága. "Tagadni nem lehet -- írja Maskovics Mihály 1833-ban --, hogy az ugynevezett falusi iskolák állapota általjában nézve nálunk igen szomorú, -- nem mintha azoknak száma a népességhez képest aránytalanul csekély volna..,hanem mivel falusi iskolamestereink csak igen gyakran vagy maguk is tudatlanok, vagy pedig a szükséges tanítás módban igen járatlanok...De valjon lehet-e illő oktatást várni oly falusi tanítóktól, kiknek egy része mit sem tud egyebet, mint olvasni, valahogy írni, számolni".¹⁰²

Az iskolamesterek kiképzésére ugyanis az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis előtt semmiféle intézmény nem szolgált.¹⁰³ A tanítótság szakképzettségéről az 1778-ban kibocsátott Projectum Budense intézkedett először. A Projectum szerint a tanítóképzés a tankerületek székhelyein lévő központi "nemzeti", vagy "normális" iskolákban történt. A Ratio Educationis értelmében bevezetett pár hónapos tanítói tanfolyam, az egész tanítóképzés -- Kiss Áron szerint -- nem volt egyéb, "mint néhány csekély tehetségű ember odaidomítása, hogy a falusi gyermekeket írni, olvasni, s a katekizmus-

ra meg tudja tanítani".¹⁰⁴

Akármilyen kézi mesterségre is gondosabban, szorgalmasabban és huzamosabb ideig készítették elő a legényeket, mint a jövőben iskolamestereket a tanításra.¹⁰⁵ Ennek következtében mindenféle tanulmányait abbahagyott, vagy egyáltalán el sem kezdő ember hosszabb-rövidebb ideig megpróbálkozott az iskolamesterséggel. "Hajdan egyes mesteremberek meguntván mesterségüket, odahagyták azt, tanításra adták magukat, hogy könnyebben megéljenek".¹⁰⁶ "Nézzük meg, csak hol vesszük nevelőinket...alsó nemzeti iskoláinkhoz, -- írja Zsoldos Ignác még 1836-ban is --, deákok, henye csavargók, elaljasodott borbély-legények, nyomorék katonák, szerencsevadászok, elrészegedett aggok, kicsapott színjátászok között s több más gyűlevész népben találjuk fel -- tisztelettel említvén a tiszteletre méltókat -- a haza polgárai nevelőinek veteményes kertjét".¹⁰⁷

A katolikus egyház is onnan vette az iskolamestereket, ahonnan éppen kapta. Feltehető, hogy az iskolamesterek jobbagysorból, esetleg a városi polgárság köréből kerültek ki. Külföldi /német, morva, cseh/ származású is akadt közöttük, de a vizsgázott /approbált/ iskolamesterek száma igen csekély volt. A legtöbbnek csak elemi iskolai végzettsége lehetett, kik csak írni-olvasni tudtak. A gimnaziális oktatás minden rétegéből találkozunk iskolamesterekkel. A középiskolát járt tanítók között sok volt, aki csak a gimnázium alsó négy osztályának /grammatikának/ valamelyikét végezte el. A felső osztályokba jóval kevesebben jutottak el, a mai középiskola

III-IV. osztályának megfelelő filozófiai akadémiát pedig csak elvétve végezte el egy-egy iskolamester.¹⁰⁸ Befejezetlen műveltségű fiatalemberek, akiknek legtöbbször csak azzal a készséggel lépett pályára, -- ez volt a jobbik eset --, melyet mint segédtanító /promagister, instructor/ gyakorlati után szerzett. A tehetségesebb és hivatással bíró tanítványok, mint kántorjelöltek segédkeztek a tanításban, valamint az istentisztelet végzésénél is, míg a tanítói pályára egészen ki nem képeztettek. S ha valaki értelmesebb egyéniséggel kitűnt, tudott szépen érnei, jól olvasni, s amellet megtanult orgonálni, az illetőt a plébános vagy kegyur már is alkalmazta kántortanítónak.¹⁰⁹

Kikből váltak "közönségesen" a falusi tanítók?

"Ugy-e bár, hogy általyán véve, olly falusi gyermekekből, kik vagy azért, hogy otthon nem igen szükségesek, vagy hogy szülőjök vagyonossabb, esztendőnél talán tovább mind mások, tölthetik idejeket az oskolában, ily az olvasásban, írásban a többinél ügyessebbek lesznek, ugy, hogy majd a föl vigyázást, vagy a letzkézést is a Tanító reá bizza; ha pedig az illyeneknek még az éneklésre kedvök s szavok is van, hogy a mestert a Choruson segíthetik, vagy tehetségek, hogy a hegedün, vagy sipon egynehány nótákat megtanulhatnak, vagy már a Claviert pöngetik is, már a Tanító házához szorossabban kaptsolódnak, már a tanuló gyerekből praeceptor válik; de hogy születési helyén sokáig, mint gyerek, ne tekintessen, egy év mulva már mint formalis praeceptor, és segéd más Tanítóhoz szegődik, de a kinél szinte ugy, mint az előbbinél

a letzkézésen s egy két darab uj nótákon kívül, alig tanul többet, csak hogy a felserdülő idejéhez képest magát a merészebb társalkodásban erköltse rovássára s kárára törekedik meg különböztetni. Illy foglalatosságokban eltöltvén egy vagy több helen még két három esztendő, már arra veti minden gondját, miképpen szerezhessen magának mesteri hivattal: e végre vagy attyafiai, vagy kérelt baráti által kedvezőket keres magának valamelly helységben; vagy egy öreg Tanitónak lyányát veszi célba; vagy valamelly özvegy mesterét, kivel a szolgálatot is moringul s örökségül kapja s így meg van a Tanító s kész a Mester".¹¹⁰

Igy nem egy faluban olyan iskolamestert találunk, aki "mit sem tud egyebet, mint olvasni, valahogy írni, számolni", aki "a katekizmuson és olvashatatlan íráson kívül egyebet nem tud". Cothmann kamarai biztos jelentésében 1763-ban így nyilatkozott az iskolamesterekről: "Azok tanítók nagy hiányát tapasztaltam a bácsi kerületben. A plébános urak maguknak vették a jogot, tanítókat alkalmazni, s azt kívánják tőlük, hogy valamicskét zenéhez értsenek és az ő parancsaiknak engedelmeskedjenek; a többi hiányait -- úgy látszik -- nem veszik észre. Minthogy azonban az, aki maga is alig tud olvasatosan írni, vagy a számoláshoz nem ért, tanítványait sem oktathatja célszerűen; alázatos véleményem az, hogy az uradalom arra is terjessze ki különös figyelmét, hogy a kamarai helységeken csak alkalmas tanítók alkalmaztassanak; ha talán a zenéhez nem értenek is, csak jóra való egyének legyenek, és az íráshoz és számoláshoz jól értsenek".¹¹¹

De fontosabb volt, hogy az iskolamester vallásos, hitében és "erkölcsében" kifogástalan s kötelességtudó férfiú legyen, aki ért a zenéhez, szépen énekel és ismeri az egyházi szertartásokat.¹¹² Ezek a vékonyan képzett tanítók mindenféle pedagógiai, módszertani felkészültséget nélkülöztek. Heves megyében a domoszlói anyahelységben az iskolamestert a gyermekek tanításában a sekrestyés helyettesítette, mivel a lakosok inkább hozzá küldték kicsinyeiket, mint a tanítóhoz. Dormándon, Füzesabony leányegyházában, 1767-ben az iskolamestert a gyermekek tanításában -- "ex caritate" -- a harangozó helyettesítette.¹¹³ Kirivó esetként említjük meg, hogy Ohajon a cigány orgonahúzó korában megtanulta az orgonálást, s mikor a mester távozott, őt választották meg utódjaként.¹¹⁴

Mivel a tanítói fizetések -- mint látni fogjuk -- igen sok helyen oly szűkös anyagi ellátást biztosítottak, hogy képzettebb ember ritkán vállalkozott az állás betöltésére, s akik mégis vállalkoztak, azok pedig kénytelenek voltak idejük nagy részét a tanítástól távoleső, s egyáltalán nem "szellemképző" munkával kenyérkeresetre fordítani. Anyagi gondjaik miatt nem szerezhették meg a legszükségesebb művelődési eszközöket sem. "Akik a népneveléssel foglalkoznak, -- írja Gönczy Pál 1844-ben kelt naplójában --, jobbára keveset vagy éppen semmit sem szeretnek gondolkodni; ha tán olvashatnának is, nem tehetik, mert nincs mit olvasniok; ha lenne is néha, nincs min megszerezniök..."¹¹⁵

A protestáns községekben az iskolamesterek nagyobb vég-

zettséggel rendelkeztek. A Nógrád megyei lutheránus falvak felében az 1731. évi visitatio szerint a gimnáziumot egészben vagy részben elvégzett tanító foglalkozott a tanulókkal. Erre a tényre a "legatio" intézményében kell magyarázatot keresnünk. Ezek a "togatusok" /papnövendékek/ bejárták a falvakat, és ott tanítást vállaltak, hogy a kölföldi utazáshoz szükséges pénzt előteremtsék. A protestánsoknál egyébként is a lelkipásztori működés előfeltétele volt egy bizonyos ideig való tanítás a falusi iskolákban.¹¹⁶

Az iskolamesterek nyelvismerete -- főként nemzetiségi területeken -- nem korlátozódott csupán a magyarra. A Baranya megyei Mágocs filiális község tanítója /1729/, a Kishont megyéből oda származott Miskóczi Gergely, tudott latinul, magyarul, lengyelül, szlovákul és németül. Hívei lengyel, horvát, német és magyar anyanyelvűek. Az ugyancsak Baranya megyei Nádosd anyahelység tanítója, Khellner Ferdinánd Lipót /1729/, a német nyelven kívül tudott magyarul és folyékonyan /percommode/ latinul. A plébániabeliek mind katolikus németek voltak, kb. 15 református vallásu magyar kivételével.¹¹⁷ A Borsod megyei Emőd anyaegyház iskolamestere 1746-ban beszélte a latin, magyar, szlovák, lengyel, olasz és német nyelvet, -- mindezt nagyon jól /omnes bene/.¹¹⁸ Heves megyében különösen az egri és a pétervásárai járás tanítósa körében volt gyakori a magyar nyelvtudás mellett a szlovák, ritkábban a német nyelv ismerete. Latinul egyedül az apci iskolamester tudott, ami valószínűvé teszi előttünk, hogy nem sokan végezhatték el az iskolamesterek közül a gimnáziumi grammatikai osztály valamelyikét.¹¹⁹

Az iskolamesterek gyorsan változtak az iskolákban. Somogy megyében nem volt ritka az olyan helység, amelyben 25 tanító is megfordult egy fél évszázad alatt. Akadt olyan esztendő, amikor két-három tanító is váltotta egymást, sokan csak egy-egy esztendeig maradtak a helyükön. Így pedagógiai tevékenységük aligha lehetett valami nagyon eredményes.¹²⁰

Az iskolamester nem számított sokat a községi életben, így a szülők sem becsülték valami sokra őt. "Honnan van az, -- kérdezi Szabó János 1817-ben --, hogy nállunk ma alább való hivatal nints mint az Oskola Mestereké, hogy kivált a szegény Oskola Mester a megvetésnek és gyakran a kitsufolásnak is tárgya még a közénép előtt is?" Szabó az okokat az iskolamesterek pallérozatlanságában és "hivatályokra való tehetetlenségekben" keresi.¹²¹ Sok iskolamester nem tekintette foglalkozását véglegesnek, és mihelyt mód kínálkozott rá, jobbal cserélte fel.

6/ Az iskolamesternek a paptól és a földesurtól való

megalázó függése

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint az iskolamester alkalmazásának és elmozdításának joga /conductio et amotio/ a plébános, illetve az alesperes kezébe volt letéve.¹²² A valláserkölcsi felügyeletet azonban a püspök gyakorolta az iskolák felett. Gróf Barkóczy Ferenc egri püspök egyházi statutumai előírják, hogy a sekrestyések, kántorok, orgonisták, de különösen az iskolamesterek csak úgy fogadhatók fel, ha a kerületi alesperes előtt vizsgára állnak ki, és annak sikeres letétele után leteszik a tridenti hitvallást. A plébánosok csak az alesperes jóváhagyásával fogadhatják fel, vagy mozdíthatják el őket állásukból /per parochum loci ad servitia assumptus et a V. Archi-Diacono Districtuali deposita professione fidei approbatus/. Barkóczy püspök statutumai keményen megtiltják, hogy a katolikus egyházi szolgálatra -- így többek között iskolamesternek -- protestánsokat alkalmazzanak. Ha pedig valaki mégis "becsuszott" közéjük, azonnal el kell őt távolítani.¹²³

A tanító alkalmazásának és elmozdításának kérdésébe azonban nemcsak az egyházi hatóságok, hanem a földesur vagy tisztje is beleszólhatott, -- ha földesuri volt az alapítás --, sőt meg kellett hallgatni a községet is /cum consensu communitatis penes ratihabitionem Domini/.¹²⁴ A leányegyházaknál néha felmerült a panasz, hogy a nép kijátsza a plébánost, és

az ő tudta nélkül fogad fel iskolamestert.

Hogyan történt az iskolamester felfogadása? "A hivatalt kereső tanító...felküldetik a templomba, s ott egy isteni szolgálat alatt csupán abból próbáltatik ki, hogy mekkorát tud kiáltani. Ha valjon bir é egyéb képességekkel hivatalára nézve, s ha képes é ordítását szabályszerűleg az orgonával kísérni? ez nem kérdeztetik. -- Éneklése mind azonállal szigoruan s gyakran még az illedelmet is sértően bírálgattatik, s ha hallgatóinak füleit meg nem tudja rázkódtatni, akkor -- ha legkitűnőbb tanítói tulajdonokkal birna is, mellyekhez a község nagyobb része többnyire ugysem ért -- irgalom nélkül elvetetik kérelmétől; -- és ha nyertes is, legelőször azon szerencsében részesittetik, hogy felfogadóinak -- mind addig míg tetszésükre van -- áldomást fizethet, melly után gyakran évi jövedelme ritka tetemes részét -- előbb mintsem azt megkapná -- elkölteni kénytelen".¹²⁵ Több községben divatos volt az iskolamester évenkénti újraválasztása és beiktatása. Az ilyen évenkénti választás után megtartott áldomás súlyos kiadásokat rótt az iskolamesternek egyébként is sovány pénztárcájára.¹²⁶

A tanfelügyelet jogát szintén a plébános gyakorolta. Barkóczy Ferenc egri püspök említett statutumai előírják a plébános számára, hogy minél gyakrabban látogassa az elemi iskolát: "Mivel pedig az ifjuság nevelésétől függ a felerdült kor lelki gazdagodása, -- mint vetéstől az aratás --, a plébánosok minél gyakrabban látogassák az iskolákat, hogy tudják, vajon az ifjuságot helyesen tanítják-e, s milyen előrehaladással? -- Milyen könyveket olvasnak, s tanulnak? --

A plébánosok minél gyakrabban látogassák az iskolákat és az iskolamesterek hiányosságait pótolják a hittan tanításában".¹²⁷

Az esztergomi érsekség nógrádi főesperességében 1761-ben végrehajtott vizita a plébánostól megköveteli, hogy körültekintőbben válassza ki az iskolamestert a jelentkezők közül, és gondosan figyelje az iskolában folyó munkát. Ezenkívül arról is számot kell adnia a plébánosnak, hogy az iskolamester az iskolán kívül is törődik-e az ifjúság magatartásával.¹²⁸

A plébános mint iskolaigazgató hivatalához tartozott "...az iskolai mestereket olly korlátok közt tartani, hogy azok kötelességük tellyesítésében ügyesek és lelkiismeretesek legyenek".¹²⁹ Ugyanakkor az iskolamester a plébános iránt "...mély tisztelettel, s a nevelés és tanítás ügyben engedelmességgel tartozik viseltetni".¹³⁰ E felfogás szerint a pap az ur, az iskolamester pedig szolgája. Nem csoda, ha a vizitákban ilyesmiket olvasunk: "Tubich Antal garai /Bács-Bodrog m./ tanító jó magaviseletű, tiszteli plébánosát, mindenben támogatja, egyházi szolgálataiban pontos."¹³¹ Más szóval: az iskolamester a plébános iránt "...mély tisztelettel" viseltetik, de ugyanakkor "...a plébánossal egy rangot nem tulajdoníthat magának, mert ez, amellet, hogy felszentelt személy és pap, más sok tekintetben is megelőzi a mestert".¹³²

A papság tanügyi hatalma ellen a tanítói hivatás méltósága érdekében hosszú harcot kellett a magyar progressziónak vívnia. Kazinczy Ferenc nemzedékétől a reformkor haladó köznemessége, majd sok más között Gárdonyi Géza és Ady Endre, --

a polgári radikálisok, szocialisták és kommunisták erejével,
hogy megszabaduljon a paptól a magyar tenítő.¹³³

7/ Az iskolamesternek egyházi jellegű kötelességei

Az iskolamester munkája lényegében még a XVIII. században is középkori jellegű maradt. "Alig van valamely része az isteni tiszteletnek -- írja Beke Kristóf plébános és tanítóképezdei tanár --, s a plébános alig tesz valamely egyházi szolgálatot, melyben a mesternek is részt nem kellene venni segítségképpen".¹³⁴ Az iskolamesternek mintegy a plébános helyettesei.¹³⁵

A tanító egy személyben volt kántor /legtöbbször pedig jegyző/ is. A kántor fő kötelessége az istentiszteletnél betöltött szerepe. A vásár- és ünnepnapok misén s a délutáni istentiszteleten orgonált és énekelt, hétköznap pedig -- ha szükség volt -- énekelt és orgonált, egyébként a rózsafüzért imádkozta, vagy a lorettói litániát mondta, illetőleg énekelte a hívőkkel együtt. Nyáron, mikor a gyerekek is jórészt a mezőn voltak, gyakran ő töltötte be a ministráns szerepét is. Ezenkívül segédkezett a plébánosnak kereszteléskor, esküvőkor, szülő nőnek s esküvő után az új asszonynak a templomba való bevezetésekor. Temetésen énekelt, de ő gondoskodott a kiharangozásról is.¹³⁶

De még tovább sorolhatnánk az iskolamesternek egyházi kötelességeit. A legtöbb helyen lámpással és csengővel kellett a papot a beteghez kísérnie. Másutt nemcsak a tanítás folyt az iskolamester házában, hanem az imádságra is ide gyűltek össze a lakosok. Az iskolaterem -- vegyes vallású vidéken --

együttal oratorium is, ahol a katolikusoknak -- minősítésük miatt -- templomuk nem volt, pl. Köveskálon, Kővágóörsön, Szepesden, Akaliban /Zala m./ stb. Az időnként kijáró plébános ellenőrizte az iskolamester ezirányú tevékenységét.¹³⁷

A harangozás a falusi iskolákban a tanítók általános kötelessége volt.¹³⁸ Szinte mindegyik iskolamester után megtaláljuk a megjegyzést, hogy miként teljesíti reggel, délben és este a harangozást.¹³⁹ Ha vihar fenyegette a község határát, szintén ő harangozott /pulsus contra tempestatem/. Ezenkívül sok községben az iskolamester gondoskodott a templom tisztántartásáról, söpréséről. De a toronyóra kezelése, a templomi ruhák mosatása s az ostyasütés is rendszerint a kántor teendője volt. A XVIII. században eléggé általános szokás a halottsiratás /vigilia, vulgo virrasztás/. Ilyenkor a kántor egész éjjelen át gyászénekeket énekelt a halottas házban. Végül ő állította ki a házassági kihirdető leveleket is /schedae promulgatoriae/.¹⁴⁰

Joggal írhatta Tavasi Lajos Tanoda és egyház című munkájában: "...Tehát a tanító, az istentiszteletnek szolgája és a gyermekek az istentiszteletnek díszai voltak. Alárendelés volt tehát ez is. A gyermekeknek például a tanítást igen, de a templomot elmulasztania, szabad nem volt".¹⁴¹

8/ Az iskolamesterek mellékfoglalkozása

Mivel a legtöbb iskolamester valóban alig tudott jövedelméből megélni, a leggyakoribb jövedelmi forrás, ami már nem is számított mellékjövedelemnek, hanem rendes fizetésrésznek, a jegyzőség volt. Másrészt a községek a jegyzőt, ha csak iskolamesteri teendőket nem végzett, külön eltartani egykönnyen nem tudták. Egykori szóhasználat: a helységek "környülállásai" olyanok voltak, "mellyek miatt különös kántort, és különös tanító mestert nem lehet tartani".¹⁴² Az iskolamesterek tehát a legtöbb helyen a falusi jegyzők tisztét is viselték. Fináczy Ernő azt írja Mária Terézia koráról, hogy akkoriban az ország 2800 tanítójából legalább 2000 egyuttal nótárius is volt.¹⁴³ A két hivatalt annyira egynek tartották, hogy az 1770/71. évi összeírásban a két megjelölést -- iskolamester és jegyző /notárius/ -- néha felváltva is használták.

Másképp nehéz is volna megérteni, hogy miért tartottak tanítót több községben, amikor egyetlen tanuló se látogatta iskolájukat. Mint jegyző, kántor, harangozó, esetleg sekrestyés az iskolamester tanítványok nélkül is találhatott megélhetést a falu szolgálatában. Így az iskolamester -- egy 1746. évi vizita szerint -- a falu "totum factum"-a volt.¹⁴⁴ A tanítónak e többirányú elfoglaltsága sehogyse válhatott az iskolai munka előnyére. Még kevésbé tudott a mester zavar-tanul tanítani, ha a jegyzőség mellett még árvapénztáros is

volt, vagy az uradalomban gazdasági ellenőri teendőket is végzett. "Vajjon miként művelheti ott magát a tanító, s miként lehet ott sikere az oktatásnak, hol egy több gyermekkel megáldott családos tanító egyszersmind kántor is, meg falu jegyzője is, s még e mellett legalább 150 gyermeket kell tanítania, s összes munkájáért oly csekély fizetéssel, hogy a megélhetés miatt még mezei gazdálkodással is kénytelen foglalkozni?"¹⁴⁵

Mint jegyzőt hivatalos ügyei gyakran s esetleg napokon át elvonták az iskolától.¹⁴⁶ Működési köréhez tartozott magán-személyek számára adás-vételi szerződések /instrumentum venditionis/, nyugták /quietantia/, házassági szerződések, móringlevelek /contractus matrimonialis, litterae moringibiles/ kiállítása, halálesetkor pedig leltár felvétele. A magánügyek elintézése mellett azonban még több munkával járt a község hivatalos iratainak /scriptura communitalis/ elkészítése.¹⁴⁷ "Ahol valamivel értelmesebb a tanító --, írja Briedl Fidél --, az a község jegyzői teendőit is végzi, vagy gazda, pajtabíró az uraságnál. Két urnak szolgál, tehát természetesen egyiknek sem tehet eleget; ha az iskolát járja, a gazdaság szenved. Éppen így van a jegyzői hivatallal is, mely nagyon lebilincseli a tanítót, úgy annyira, hogy az iskolában csak ritkán jelenhetik meg s így kénytelen segédjére bízni a nevelői munkát; ha pedig az sincs: sehogy sem megye a tanítás dolga. Így a gyermek hét-számra nem is lát iskolát, de nem is láthat, mert tanítója a bírónál a falu számadásaival és a boros kancsóval vesződik".¹⁴⁸

A jegyzői és tanítói feladatkör a XVIII. század első felében -- kisebb falvak esetében -- nem is ütközött különösebb

nehézségekbe, hisz szabad ideje bőven volt az iskolamesternek a nótáriusi feladat ellátására, mivel a falusi gyermekek csupán a téli időszakban jártak iskolába, amíg a mezei munkák szüneteltek. De a két munkakör ütközése a század második felében már sokat foglalkoztatta az egyházi és a megyei hatóságokat.¹⁴⁹ Gróf Zichy Ferenc győri püspök a következőkben tette szóvá az áldatlan helyzetet: "...Innen van, hogy sokszor nemcsak több óráig, hanem több napon át a bíró vagy község házában, vagy távoli helységeken írásmunkával, körözhvények kihirdetésével, számadások készítésével és átvizsgálásával foglalkoznak, egyházi kötelességeiket /ti. mint kántorok/ elhanyagolják, az iskolákra kevés vagy éppen semmi gondot sem fordítanak, s a jobbággyokkal való tivornyázásra és kicsapongásra alkalmat találnak".¹⁵⁰

Gróf Eszterházy Károly egri püspök sem mulasztotta el egyházlátogatásai alkalmából felpanaszolni a tanítók időrabló jegyzői tevékenységét, de nem elsősorban azért, mert az iskolai, hanem mert a kántori teendőket hanyagolják elmiatta. Mivel pl. a domoszlói /Heves m./ iskolamester nem tudott megfelelni a tanítói és egyszersmind a jegyzői teendők ellátásának is, ezért a püspök meghagyta, hogy a község a legrövidebb időn belül gondoskodjék magának külön jegyzőről; ekkor ugyanis a püspök véleménye szerint a jelenlegi kántor és iskolamester mind az éneklésben, mind pedig a gyermekek tanításában pontosabban meg tud felelni feladatainak.¹⁵¹

Mind erősebben merült fel az a kívánság, hogy a mesteri és az időrabló jegyzői hivatalt válasszák külön egymástól, de

szétválasztani a két foglalkozást nem lehetett, mert az iskolamester csak így tudott megélni. Hiába tiltotta a Projectum Bundense is, hogy a tanítók jegyzőséget vállaljanak, -- ennek sem volt foganatja.¹⁵² Az oktatás mellett több /filiális/ tanító iparosmesterséget is folytatott.¹⁵³ Ahol jegyzői mellékállás vagy ipar nem akadt, nyári időben maguk a tanítók is kapálني-
kaszálni kényszerültek. "Minekutánna a kapálásban és kaszálás-
ban, mint élhetések egyetlen eszközében kifáradtanak, közönsé-
gesen gyermekek tanításában szokták fáradt testeket kinyugosztani...Ha a napszámos ételét, italát, pénzfizetését summázza,
-- olvassuk a Tudományos Gyűjtemény 1834. évfolyamában --,
nyer annyit, mint egy tanító".¹⁵⁴

Abban az esetben, ha a jegyzőség komoly mértékben akadályozta a tanítást, az egyházlátogatást végző püspök igyekezett rávenni a községet, hogy a tanítói járandóságot emelje fel, s így az iskolamesternek módja lehessen maga mellé segédtanítót fogadni. Az 1777 előtti viziták azonban arról tanuskodnak, hogy segédtanító felfogadására ebben az időben csak kevés helyen -- elsősorban az anyaegyházakban -- került még sor. Segéd-
tanítót általában csak abban az esetben fogadtak fel, ha a mester már vagy nagyon előregedett, vagy pedig egyéb okok miatt nem jutott ideje a tanításra.

Az egri püspökség 1767. évi vizitája arról tanuskodik, hogy Heves és Külső-Szolnok megyében csupán a káli, pásztói, erdőtelki, hevesi és a tiszánánai iskolamester keze alatt működött segédtanító.¹⁵⁵ Iskolai végzettségüket csak ritkán adják meg a jegyzőkönyvek. Mind fiatal, kezdő emberek voltak, csekély

fizetéssel. A mester sokszor úgy bánt a praeceptorral, mint szolgájával; ő adott neki "illő tápot" és a legtöbb helyen fizetést. A segédtanító /promagister, praeceptor/ viszont tisztelettel, engedelmességgel és szerénységgel tartozott viselkedni a mester urral szemben.¹⁵⁶ Ahol volt segédtanító, ott a kántor némely esetben maga is tanított, ha nem akadt egyéb elfoglaltsága, egyébként felügyelete alatt a segédtanító végezte az oktatómunkát.

A segédtanító kötelességeivel kapcsolatban a viziták leggyakrabban csak azt jegyzik meg: tanítás a kántor felügyelete alatt. Vagy: tanítani és a jegyzői hivatallal elfoglalt kántort az egyházi teendőkben helyettesíteni. Az ő kötelessége a gyermekeket az olvasásra, írásra, ministrációra és a hittanra oktatni, velük minden nap a templomba menni, rájuk felvigyázni, hogy a templomban illedelmesen viselkedjenek.¹⁵⁷

9/ Az iskolamesterek javadalmazása

Az iskolamester alkalmazásának és elmozdításának joga az egyházi hatóságok kezében volt letéve, a tanfelügyelet jogát a plébános gyakorolta, ugyanakkor az iskolák felépítése és karbantartása mellett a jobbágyfalu népe művelte az egyház földjét, fizette a pap ellátására a párbért, a stólapénzt, fenntartotta a templomot, s eltartotta az egyházfit, sekrestyést és a kántort. A község úgy nézte az iskolamestert, mint "igen tsekély, tekintetlen, vagy szinte szükségtelen tagját a gyülekezetnek, mellyet ő még is élelemmel tartani kényszerül".¹⁵⁸

Az iskolamester mint "egyházszolga" átlagos jövedelme mindent számbavéve is nagyon szerény volt. Akadtak természetesen jól jövedelmező állomások is,¹⁵⁹ de a nagy többség alig biztosította a létfenntartási minimumot. "...mostani életmódja, vagyis ténfergése, más sorsra érdemes oskolatanítóinknak olyan, hogy azt életnek alig, hanem tengődésnek lehet inkább mondani; -- jegyzi meg a kortárs --, fizetésök csak annyi, hogy egy jóra való kanász kap annyit..."¹⁶⁰

Az iskolamesterek jövedelme nem volt egységesen szabályozva, és a legtafrább forrásokból tevődött össze: a tanítóföldekből, párbérből, stólaból, többnyire természetbeni deputátumból, a tanításért szedett díjból stb. Jövedelme általában azokból a juttatásokból származott, amelyek a plébánost is megillették, de kisebb részt kapott ezekből. A legjobb esetben volt a tanítónak fél jobbágytelki állományt kitevő föld-

je és rétje, de a szegényes hegyvidéki falvakban alig tett ki valamicskét. A házaspárok után járó párbért rendszerint a falubeliek vagyona alapján határozták meg. Ahány község, szinte annyi formája volt. Így Nagylózsón /Sopron m./ 1766-ban az egésztelkes jobbágyok 25 dénárt s $1/8$ mérő búzát, a féltelkesek 20 dénárt s $1/8$ mérő rozst, a zsellérek 15, az özvegyek pedig 10 dénárt fizettek.¹⁶¹ Stólában a papénak $1/3$ vagy $1/4$ részét kapta a kántor.¹⁶² A rendes stólán kívül szerepel még Sopron megyében a szabad stóla, mely az előbbinek legtöbbször kétszerese /libera seu dupla stola/. Ezt a rendkívüli díjat a kántor, -- s természetesen a plébános is -- azoktól kapta, kik sem párbért, sem egyéb szolgáltatást nem fizettek. Közöttük a nemeseken kívül a források főleg iparosokat emlitenek.¹⁶³

A tanításért készpénzben szedett tandíj /ab instructione prolium/ különböző volt, és az sem folyt be rendszeren. Ezen a téren az ország a legtarkább képet mutatja. A soproni főesperességben osztályonként változott a tandíj; első osztályban általános a 15, másodikban a 24-30, harmadikban pedig leggyakoribb a 45 krajcár. Tandíjat negyedévenként /angariatim, pro uno quartali/ fizettek a szülők.¹⁶⁴ Az egri járásban Heves megye területén voltak olyan helységek, ahol a tanító egész évre 12-15-30-45 krajcárt kapott egy-egy tanuló után. A gyöngösi járásban még változatosabb kép tárul elénk. Gyakori eset volt ezen a kiváló bortermő vidéken, hogy a mester egy-egy tanuló után évenként egy köből bort kapott tandíj fejében. A hevesi járásban a legáltalánosabb az évi egy forint tandíj. De a szegényebb pétervásárai járásban is nem egy községben

találkozunk az évi egy forintos tandíj szedésével, ami szinte megfizethetetlennek számított a szegény szülők számára.¹⁶⁵

A készpénzben fizetett tandíjon kívül még bizonyos mennyiségű fajárandósága is volt az iskolamesternek, illetve az iskolának. Sok községben annyit kapott, amennyire csak szüksége volt, máshol azonban meghatározott mennyiséget. Olyan helyek is voltak, ahol a tanulók vittek egy-egy hasáb fát naponta az iskolába.¹⁶⁶

A jegyzőség szintén különbözőképp jövedelmezett. A községi honoráriumhoz hozzá kell számítanunk még az egyesek számára kiállított iratok díját. Az eddig felsoroltak képezik az iskolamesterek rendes fizetését. Ezeken kívül azonban még többfajta mellékes jövedelemmel is rendelkeztek. Ezek közül megemlíthetjük a szállósgazdáknál szüret idején eszközölt bor- vagy mustgyűjtést, amit a vihar elleni harangozásával szolgált meg az iskolamester.¹⁶⁷ Néhol egy-két kéve gabonát is kapott a harangozásért. Sopron megyében az 1766. évi vizita szerint a csak gabonát termő vidékeken minden jobbágyház egy-egy kenyeret süttött a tanítónak.¹⁶⁸

Bevételt biztosított a litániák tartása fejében élvezett különféle jámbor alapítvány, az egyes ünnepnapok /bucsk/ alkalmával természetben vagy pénzben kijáró dotáció. Ezenkívül körmenetkor, s néhol roráték idején is részesült a templom részéről némi honoráriumban. A toronyóra kezelését, az ostya-sütést, s a templomi ruhák mosatását szintén díjazták.

A tarka részletekből összetevődő egésznek tekintve kitűnik, hogy az iskolamester soknemű jövedelmében sok a mellékes -- a

bizonytalan --, és kevés a kikötött fix fizetés /kevés fixum, és sok accidentia/.¹⁶⁹ Ebből pedig következett, hogy ahol -- különösen filiális községekben -- csupán tanítói s esetleg kántori jövedelméből kellett eltartania magát és népes családját, sokszor bizony súlyos küzdelmet kellett vívnia a megélhetésért. "...fizetése nálunk éhenhalás ellen elég, de gond, epekedés, inség és nyomor ellen kevés".¹⁷⁰ A lózsi /Sopron m./ tanítónak évi fizetése 1733-ban alig hét forint, ami a visitator szerint egy csecsemő megélhetéséhez is kevés. A rábai kerület tanítóóságának évi fizetése ugyanakkor a legtöbb községben nem haladta meg a 20 forintot.¹⁷¹

A visitatio alkalmából az iskolamesterek jövedelmét pénzre átszámítva összesítették. A valóságban azonban a tanítók jövedelme az összesített számot ritka helyen érhetette el; az egyes jövedelemrészletek gyakran csak papiroson voltak feltüntetve. A visitatorok világosan látják a nyomoruságos helyzetet, s ezért minden egyes iskolamesternél megállapítják, hogy mennyi szántó, rét, munkasegítség vagy párbér volna szükséges tisztességes megélhetéséhez. A filiális tanítók jövedelme általában még nyomoruságosabb volt, mint az anyaegyházbelieké.¹⁷²

A segédtanítók javadalmazása, amely a legtöbb helyen az iskolamester és a közte létrejött egyezkedéstől függött, még inkább botránkoztatónak kevés volt. Fizetését egyes helyeken a principálisa, másutt a község folyósította. Évi dotációja a "körülményektől" és az egyezségtől függően változott, "a mennyiben a kántorral megegyezhetett". Az iskolamesterek jö-

vedelmének ismeretében elgondolható, mennyi juthatott belőle a segédeknek. A legtöbb helyen csak 12-20-30 forint volt megjelölve a segédtanító /promagister/ jövedelmeként. Néhol a készpénz mellett élelmet és lakást kapott, esetleg bizonyos stóla-részesedést. Itt-ott ehhez még egy pár csizma, egy fejelés és egy pár fehérnemű járt. De volt hely, ahol csak ruhát és élelmet kapott, vagy csak ruhát élelem nélkül. A visítatiókban feltüntetett számadatok azonban sok helyen csak az egyházlátogatáskor szerepelhettek. A valóság alighanem az volt, hogy a segéd az iskolamester tetszése szerint "hol több, hol kevesebb" /modo plus, modo minus/ fizetésben részesült.¹⁷³ A Baranya megyei segédtanítók kocsmái hegedüléssel voltak kénytelenek a ruhára valót megkeresni.¹⁷⁴

Az állami, földesuri, megyei, egyházi, plébániai terhek mellett az iskolafenntartás és a tanító fizetése újabb súlyos terhet rótt a falusi jobbágylakosságra. A feudális egyház és a földesur a néppel tartatta el az iskolamestert, de elsősorban egyházi és jegyzői teendők céljára.¹⁷⁵ A tanítóföldök megművelése ugyancsak a jobbágyok kötelessége volt.¹⁷⁶ Nem csodálkozhatunk azon, hogy a szegényebb községek lakossága ellenállt és a gazdasági szabotázs vagy a szolgálatmegtagadás eszközéhez nyult. Előfordult, hogy az iskolamester a párbérgabonát a saját hátán volt kénytelen összehordani, mert a hivatások még szekeret sem adtak részére. A tandíjat sem fizették rendesen. A cserkúti /Baranya m./ filiális község lakói is oly nehezen fizették meg 1729-ben a tanító járandóságát, hogy másfél év óta nem tud magának csizmát venni.¹⁷⁷ A bihali /Ba-

ranya m./ filiális község lakóiról jegyzi meg az 1729. évi vizitációs jegyzőkönyv: "...nem lehet őket rávenni, hogy csak egy fillérrel is emeljék a tanító járandóságát".¹⁷⁸ Az attalai /Somogy m./ mester elpanaszolta: "Az új kontraktust jóllehet kiadták, de meg nem tartják, sőt a régi restanciámat sem vehetem be, úgyhogy naponként a megevő kenyérem sincs".¹⁷⁹ A Nógrád megyei vilkei plébánia és a hozzátartozó filiák lakosai "kése-
delmesek az adózásban és az egyházi épületek rendbentartásában, mert nagyon szegények és nyomorultak".¹⁸⁰ A Tolna megyei kató-
likus iskolamesterek szerint a tanítónak házról házra kell
koldusként bolyongania, míg "arca pirulva" összeszedi kevés
pénzét és gabonáját.¹⁸¹

"Sokan a bért fizetni

Nem akarják meg adni,

Noha olcsóbb szolga

Alig van világba

a mesternél!"¹⁸²

A legtöbb tanító valóban alig tudott jövedelméből megélni. Előfordult nem egy esetben, hogy üres óráiban valami mestersé-
get is folytatott. Némelyek korcsmát vagy borbélyműhelyt nyi-
tottak.¹⁸³ Az iskolamester nyáron azért nem tanított, mert ha
nem végzett mezeti munkát, képtelen volt megélni.¹⁸⁴

Nyugdíjra előregedés vagy betegség esetén csak a községi
előljáróság jóindulatából tarthattak számot. Az öreg mester ha-
lála után szintén az előljáróságtól függött, hogy özvegye kap-e
valamennyi segílyt. Ezért írja Szabó János 1817-ben: "Hogy nál-
lunk oly kevesen találkoznak a kik magokat egészen az Oskola-

tanítói hivatalra szentelnék, még azok között is, kik arra magokban különben hajlandóságot éreznek, nagy oka az, egyrészt, hogy fizetések tsekélység, nem elegendő testi szükségük pótolására is; más részből, hogy az abban megőszült, betegség vagy vénység által elerőtlenedett Tanítókra, igen kevés tekintet van. Minekutánna kiszolgáltak, életeknek munkáseztendeit a közjónak feláldozták, minden segedelem nélkül, szerentsétlen sorsokra hagyatnak, még csak testi szükségüket se pótolhatván, nyomoruságban kénytelenek hasznosan töltött életeknek hátra lévő esztendeit eltölteni".¹⁸⁵

"A XVIII. század népiskoláinak tanítói -- írja Kanyar József -- a kor 'cselédei' voltak, a fizetés csekélysége, s a szokásos gyakori változtatások miatt lehetetlen nem úgy tekinteni rájuk, mint a kor vándorló szellemű napszámosaira, akiknek még a fizetése sem volt jobbnak és többnek mondható a cselédek konvenciójánál".¹⁸⁶

10/ A tanítás anyaga.

A tanítás anyagának /s az oktatás módszerének/ részletezésével nem sokat foglalkoznak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. A falusi iskolák célja a legelemibb ismeretekre megtanítani a gyermekeket. A tanítás anyagát a katolikus egyház szabta meg azzal a céllal, hogy a népbe már zsenge korában beoltsa a vallást. Más népiskolát, mint felekezeti jellegűt, ebben a korban nem ismerünk. Ennek megfelelően a legfontosabb tantárgy a hittan, illetve a katekizmus és az imádságok megtanítása.¹⁸⁷ "Leginkább érdekünkben áll -- olvashatjuk az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyven Eszterházy Károly egri püspök intelmeit --, hogy az ifjuság zsenge korától kezdve a hit- és erkölccstan oktatásában részesüljön...Ez pedig leginkább az elemi iskolák látogatásától függ".

Az egyház a beiskolázást -- mint később részletesebben is látni fogjuk -- a valláserkölcsei nevelés biztosítása érdekében szorgalmazta. Az egyház neveléspolitikája fegyvert adott a hazánkat függőségben tartó Habsburg-abszolutizmus kezébe; a dolgozó népet igyekezett betörni az adózás és a katonaállítás igájába. A katolikus egyház a Habsburg uralkodóháznak és az uralkodó osztálynak nevelt engedelmes, a feudális kizsákmányolásba aláztatosan belenyugvó, buzgó hiveket. A szegényebb sorsu növendékeket úgy igyekezett nevelni, "hogy későbbben ama terhes foglalatosságokat, mellyek a megöröködött szokás szerint egyedül a köz népen fordulnak meg, panasz nélkül elviselhették".¹⁸⁸ Így vált a jobbágy "tűrni tudó", "sor-

sával megelégedő" emberre, olyanná, aki "nagyon érti a természet azon törvényeit, mely szerint az, őtet robotos parasztnak szülte".¹⁸⁹

Az egyház gondja csak a hittent, illetve a katekizmus /rudimenta fidei/ tanítására terjedt ki, amelynek elhanyagolása esetén büntető szankciókról is gondoskodott. Abban az esetben, ha a gyerekek vonakodnának hittanra járni, Eszterházy Károly egri püspök megengedte, hogy a plébánosok az erre a célra szervezett ún. "decuriók" segítségével kényszerítsék őket, s vegyék igénybe -- ha szükség van rá -- a földesuraság "hathatós" segítségét is. A plébánosok pedig minden héten négy alkalommal látogassák az elemi iskolákat, hogy ellenőrizzék a tanuló ifjúság előrehaladását. Az iskolázás tulajdonképp egyik része volt a vallásgyakorlatnak; arra szolgált, hogy az egyházhoz tartozást tudatosítva, a vallásnak buzgó híveket neveljen.

Az elemi iskola minden fokozatán keresztül vonuló vallás-oktatás a legszükségesebb hitismeretek megtanításából, s ezeknek fokozatosan mélyülő kifejtéséből állt.¹⁹⁰ A hitoktatás kiterjedt a különféle imádságok, Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy, tíz- és ötparancsolat, a közgyónás, hét szentség, Ur angyala s a hit, remény és szeretet megtanulására. "Vallás az iskola napja -- írja Briedl Fidél 1841-ben -- a többi ismeretek csupán hold, és csillagok, mellyek világosságokat s fényöket a naptól kölcsönzik".¹⁹¹

Az egyház igen nagy gondot fordított a hittan és a katekizmus tanítására. Ennek szolgálatában állott az olvasás

/prima literarum elementa/ tanítása is. "A falusi Ifjúság főképpen e Hazában eddig nagyobbára csak Kathecismusra oktatott -- írja Cserey Farkas 1806-ban --, arra is többnyire olly Mestertől, ki annak valóságos mivoltát maga sem értette".¹⁹² Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek arról tudósítanak bennünket, hogy a falusi elemi iskolákban a hit elemeinek tanításán kívül az olvasást és írást tanították /rudimenta fidei et litterae/. Irni csak az tanult, akinek kedve volt hozzá.¹⁹³ A számtan tanításáról ritkábban értesülünk. Így pl. Somogy megyében az 1770-es években számtant csupán hét iskolában /Bolhás, Felsőseged, Igal, Kőröshegy, Nemesdéd, Szulok, Városhidvég/ tanítottak.¹⁹⁴ Az 1777-ben kiadott Ratio Educationis is csak a hittant, olvasást, írást és a számolást tűzte ki a népoktatás tantárgyaiul.

A gyermekeket egyes helyeken három osztályra különítették: az alsó fokon az olvasás, a középsőn a helyes- és szépírás, a felsőn a számolás alapszüveletének elsajátítása képezte a főfeladatot.¹⁹⁵ A tanítás a lakosság anyanyelvén történt. Mivel a kaolcsai érsekség a XVIII. században már szerb, bunyevác és német lakossággal is rendelkezett, több helységben vált szükségessé a két nyelven való oktatás. Sőt, voltak olyan községek, mint pl. Baja és Bácsbokod, ahol három nyelven -- magyarul, németül és bunyevácul -- tanítottak.¹⁹⁶

Az egyes falusi elemi iskolák tananyagának alakulása nagymértékben függött a véletlenül ott működő iskolamester képességétől. Ahol volt tanító, a népoktatás legalsó fokát a mindennütt szereplő vallástanon kívül a puszta írásban és olvasásban jelölhetjük meg. A lányoknál kevesebb ismerettel elégedtek meg,

mint a fiuknál; az olvasás, s legfeljebb írás elsajátítása jelentette a maximumot.¹⁹⁷ Megtanították a falusi gyerekeket "...rosszul írni, olvasni, imádkozni, katechismust, s vallás dogmáinak szajkónkénti betanulására".¹⁹⁸ Egyes nagyobb községek népiskoláiban a tanulók még a latin /deák/ nyelv elemeiből /rudimentáiból/ is nyerhettek oktatást,¹⁹⁹ "...amelyeknek paraszt állapotjukban soha semmi hasznát nem vehetik".²⁰⁰

A tankönyvekről szintén ritkán tudósítanak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. De bajosan hihető, hogy a falvakban minden gyermek el lett volna látva a szükséges tankönyvekkel. Az olyan nagy Somogy megyei településekben, mint Babócsán, Igalon és Nagybajomban az 1770-es években egyetlen tankönyv sem volt található az iskolában.²⁰¹

A tankönyvellátás rendkívül szegényes volt, legfeljebb a kátéről beszélhetünk. A Bártfán 1705-ben kiadott Libellus Alphabeticus az olvasás elemeivel, a nagy és kis nyomtatott betűkkel dőlt, vagy írásbetűkkel, magánhangzókkal párosítva, latin diphtongusokkal -- pl. "ae" -- foglalkozott. Ezenfelül olvasmányokat is tartalmazott latin és magyar nyelven. Benne volt a Hiszekegy, Miatyánk, Üdvözlégy, Tízparancsolat, a hét szentség, az egyház öt parancsolata, az irgalmasság cselekedetei, a nyolc boldogság, az öt érzékszerv, a hét főbűn, a négy égbekiáltó bűn, a négy végső dolog. További imádságok: a Magnificat, Simeon éneke, a Vocatio Spiritus Sancti, ima a békéért és a minisztrálás módja.²⁰²

A Heves és Külső-Szolnok megyei katolikus népiskolákban általában P. Canisy Péter katekizmusát használták /Libellus

P. Petry Canisy per P. Parhomer S. J. illustratus/. Ezenkívül használatban volt A keresztény tudományról való mennyei oktatás című katekizmus, "amely 100 rövid kérdésekben és feleletekben rendeltetett". A németajku Aldebrón német katekizmusból, a szlovákajku Szajlán és Terpesen pedig a szlovák Bellarminból tanították a hittant. Eszterházy Károly egri püspök 1766-ban elrendelte, hogy az egyházmegye minden egyes elemi iskolájában Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános katekizmusát vezessék be, hogy így egységesíteni lehessen a gyermekek hittanítását.²⁰³

A falusi iskolák elmaradott viszonyait Wesselényi Miklós még 1843-ban is úgy jellemezte, hogy a gyermekekben a tanító "vesszővel s ostorral veri"... "a Catechizmus értetlen könyv nélkülözéseit. Néhány szajkóként megtanult imádság s ének, baktatni olvasni-tudás, haszonvehetetlen írás, számvetésből alig valami szokott -- még jobb esetekben is -- az egész eredmény lenni".²⁰⁴ A külön tanító nélkül szűkölködő leányegyházakban még mostohább állapotokat találunk, mint az anyaegyházakban. Ezekbe a legközelebbi anyaegyház iskolamestere rándult ki időről-időre "iskolát tartani", mint pl. Heves megyében a pétervásárai járásban a bátonyi iskolamester Maconkára, a csehii iskolamester Szucsra, a dorogházai tanító Mindszentre, a szenterzsébeti iskolamester pedig Leleszre és Szentdomonkosra.²⁰⁵

11/ A tanítás módszere

"A tanítás módja alatt érttyük amaz ügyességet -- írja Kis Pál 1830-ban --, melly által a tanító tanítványainak ki-műveltetését leghelyesebben eszközli".²⁰⁶ A tanításban kö-vetett módszerről általában hallgatnak a Ratio Educationis kibocsátása előtti időkből származó egyházlátogatási jegyző-könyvek és hivatalos iratok. Amit mégis elárulnak, azt is elsősorban a vallástan tanításával kapcsolatban mondják el. Minden jogunk megvan feltételezni, hogy a tanítás igen patri-archálisan -- minden különösebb módszert nélkülözve -- folyt. Módszeres tanításról még a XIX. század első felében sem igen beszélhetünk, bár az idevonatkozó rendelkezések -- csupán irott malasztként -- megvoltak. Teleki László kulturánk el-maradottságát abban látta, hogy "az új tudomány, a pedagógia, a nevelés mestersége, még nálunk szinte egészen esméretlen".²⁰⁷ A népnevelés ügye a reformkorban kezdett országos üggyé válni, s a módszeres eljárásokról is mind több könyv és cikk szólt.²⁰⁸

A hittant a plébános, káplán vagy a tanító az un. kate-kizáló módszerrel verte a tanulók fejébe, ami nem volt egyéb, mint értelmetlen memorizálás, magoltatás. Mindent először az emlékezetbe véstek /*memoriae commendare*/; szóról-szóra, --a-mint mondani szoktuk -- "betéve" tanítottak. Azután pedig a gyermeket csupán kihallgatták abból, amit üggyel-bajjal meg-tanult a nélkül, "hogya arra figyelmeznének, ha valljon érti-e a gyermek azt, amit keservesen, betéve, megtanult".²⁰⁹ "Több-nyire kiszabott kérdések és feleletek által tanulnak a gyer-

mekek, a mellyeket értelem nélkül is kényszernek könyvnélkül megtanulni, mert a kezekbe adják. Hány száz meg száz olyan szokat és sententziákat tanulnak meg a gyermekek, a mellyeket nem értenek, a mellyeknek ő benne sem egy gondolat, sem egy képzelet, sem egy érzés meg nem felel. A Tanító azt hiszi, hogy a gyermeknek eleget tett, ha azzal könyv nélkül taníttatott; a gyermek pedig azt gondolja, hogy tanulni és tudni nem egyebet teszen, hanem azt a mit eleibe adnak, könyvnélkül megtanulni és el tudni mindani".²¹⁰

Még szemléletesebben írja le ezt a magoltató, katekizáló módszert egy budai nevelő, Csató Pál: "Mi a keresztény oktatás? A keresztény oktatás oly tudomány, amely...Érted fiam? -- Nem értem. -- Semmi, csak tanulj meg.-- Mi az egység? -- Különösen felvett minden dolog egys...Érted fiam? -- Nem értem. -- Semmi; csak te tanulj..."²¹¹ A falusi gyerek fejét teletömték elvont, előtte érthetetlen morális szabályokkal, különös bibliai történetekkel. Kivülről fujta, -- ha álmából rázták is fel --, melyek az égbekiáltó bűnök, vagy mit művelt Illés és Elizeus próféta, de arra már nem tanították meg, amire leginkább szüksége lett volna. Az iskola mintha kiszakította volna a tanulót a világból; nem tanították, hanem idomították.

Az írást és olvasást a sillabizálás módszerével tanították. A számtanban a szabály megtanulásánál maradtak.

A népiskolák majdnem kivétel nélkül osztatlanok voltak. A falvakban -- sőt még a mezővárosokban is -- elenyésző kivétellel egy tanteremben tanultak fiuk és leányok, még pedig

kezdők és haladók, fiatalabbak és serdültebbek vegyest.²¹²
Az iskolamester tanítványait bizonyos osztályokra /classisokra/ -- betüvetőkre, olvasókra, betéve-tanulókra, írókra, énekesekre, számvetőkre stb. -- osztotta fel. Mindegyik "osztálybeli sereget" -- ha a hely engedte -- külön ültette, aztán egyszerre "leckéztette", vagy személyesen, vagy a "repetitor gyermek" segítségével.²¹³

Az "osztályos tanítás" módját -- osztatlan iskolában -- a Tudományos Gyűjtemény 1821. évi 3. száma az alábbiakban írja le: "A Mester mind reggel mind délután a tanítást imádsággal kezdeti el; azután a Repetitoroknak az ő repetálni valójokat kiadja; maga félóránként más és más rendeknek tanításához lát az ő saját módja szerint: p. o. 7 1/2--8-ig Katekizmussal; 8 1/2--9-ig írás-tanítással; 9--9 1/2 olvasással; 9 1/2--10-ig számvetéssel foglalatoskodik. S ezen uttal móddal 8--10. rendjeinek naponként különös tanítást ad fél óráig; a többiekkel pedig azt repetáltattya. Fél óránként jelt ad az új meg új foglalatosságokra, hogy az unalmat eltávoztassa, s a figyelmetességet ébren tartsa. Egy felől a Tanítványait tartya szemmel, hogy a ki kéredzőket engedelem jelentéssel kibocsáthassa; másfelől a Repetitorokat, ha megfelelnek e hivatallyoknak? A vétkeket vagy tüstént, vagy a félóra, vagy a nap végével leteszi; a jókat pedig megdicséri. Az állást az ülésel, ezt meg amavval váltogattya, hogy a Tanulóknak egésségök rövidséget ne szenvedjen. Foglalatosságokat is imádsággal rekesztéti be".²¹⁴

Már a haladó gondolkodású kortársak is szóvá tették:

azzal már nem elégedhetünk meg, hogy "...a köz ember csak esmérje a betűket, és azokat össze rakni tudja, vagy azokat még téntával is lefesthesse, hogy talán az imádságos könyvét, vagy a kalendáriumot által vakogja, -- vagy legyen neki mit elfejeltetni, mint a deák ministratiót, melyet oly sok verejtékkal tanult; hanem ideje már, hogy a betű ismeretét valóságos haszonra is fordithassa..."²¹⁵ A hiányos tanítóképzés eredményeként azonban sok tanító csak "ész nélkül", "sulykolva", szajkóztató módszerrel és pálcával tanított. Fegyelmezési eszközként alkalmazta a verés mindenféle fajtáját. A büntetések formái között szerepelt a pirongatás, a bezárás, a többi gyermektől való elkülönítés és a testi fenyték.²¹⁶

Némely iskolában a tanítási időszak jórésze vesszőzés-sel és botozással telt el. A falusi iskolamesterek a fájdalmat okozó büntetések változatos skáláját alkalmazták. "Felfogták például a deliquenst négyen-hatan s úgy hajtatott rajta végre a siralmas ítélet. Vagy a bűnös kiállittatott a pódiumra, hogy egy krétával vont körben egy lábon álljon, melléje állittatván egy markosabb exekutor pálcával, ki a kipányvázottnak mindannyiszor a lábára ütött, valahányszor ez, az egy lábon állásban kimerülve, a másiknak földreeresztésével magán segíteni igyekezett. Az egyszerű térdeltetés érdektelenné vált; behoztak tehát az ölből egy pár hasábfát s annak legmetszőbb hegyélén kellett a vétkesnek a térdelés büntetését kiállani. Rosszul irt a gyermek? Tenyerére, s úgy az öt körmére kapott a vonalzóval, miáltal a kéz még reszketegebb s a toll könnyű vezetésére még képtelenebb lett. Ha pedig vége lett az eszten-

dőnek, nem ritkán az utolsó leckén az poroltatott ki, kit nyugodtabb és szorgalmasabb viselete egész éven át a büntetés-től megőrzött, hogy így egy sem találtassék, ki az iskolát szárazon keresztül ussza! Ily fegyelemrendszer mellett nem csoda, ha az iskola a félelem és rettegés háza lőn s a pajkos gyermeket az iskola emlegetésével volt szokás megfenyegetni".²¹⁷

Akadnak olyan iskolamesterek, kiknek egész tanítói működése csak ily vad kegyetlenségben és megalázó megszégyenítésben mutatkozott meg. Némely iskolában szalmakoszorút, papírosból formált nagy füleket, vagy fazekat kellett a megbüntetett és megszégyenített gyermeknek fején viselni. Ezért Kiss Pál 1830-ban kívánatosnak tartotta, hogy "a tanítás, öklözés, rugás, hajnál fogva huzás, arczul csapás, tenyérre és körömre vágás, soká tartó térdellés, a meleg kályhánál hosszú üdeig állás, bot, korbács ne láttassanak, sőt még ne is neveztesse-nek iskoláinkban".²¹⁸

Az iskola volt az a hely, ahol a nép gyermekei megismerték -- elég korán! -- a deres fegyelmet, "hol őket készen várta a felfegyverkezett iskolamester kegyetlensége, melly az iskolát, a tisztességes tudományok műhelyét kinzó hellyé változtatta".²¹⁹ "Azért olly buskomoly talán népünk is, -- írja Rendek József esztergomi képezdei tanár 1848-ban --, mivel már az iskolában is csak rettegni, s komolykodni tanult, és csak igen ritkán kedvre derülni".²²⁰

12/ Az iskolamulasztások okai

Minthogy tankötelezettségről korunkban szó sincs, az iskolalátogatás igen időszakos és rendszertelen, ennél fogva az iskola is szűkre szabta a szorgalmi időt. Az iskolaév terjedelmére nehéz volna megállapítást tenni. A falvakban és kisebb mezővárosokban tanítás csak a téli hónapokban volt, még pedig november elejétől legjobb esetben március közepéig, igen sokszor azonban február végéig. Nógrád megyében Mindenszentek ünnepétől Szent György napjáig /április 24/ folyt az oktatás.²²¹ Mihelyt a tavasz beköszöntésével a mezei munka kezdetét vette, a tanulók jórésze búcsút mondott az iskolának.²²²

A tanév tartamára vonatkozólag csak néhány egyházlátogatási jegyzőkönyv szolgáltat adatokat. A tanév általában november elején kezdődött, de már a befejezés -- mint említettük -- nem volt egységes. Sopron megyében a tanulók nagyobbik részénél a félévig tartó iskolabajárás az általános.²²³ A falusi iskolákról szinte egyértelmű érvénnyel határozta meg találó jellemzéssel a szuloki /Somogy m./ összeíró az 1770-es években: "Az oskola csak a téli hónapokban áll, nyáron pedig soha sincsen".²²⁴ A falusi népiskola a XVIII. században Magyarországon a feudalizmus téli iskolája /Winterschule/ volt.²²⁵ A rövidre szabott szorgalmi idő abban leli okát, hogy a mezei munkaidőben szükség volt otthon a gyermekekre, s így csak inkább télen engedték a szülők iskolába járni, ám akkor sem szívesen. De még a télen járókról sem szabad azt hinnünk, hogy rendsze-

resen jártak iskolába.

Amikor mentek a gyerekek az iskolába, naponként kétszer jelentek meg a tanításon, délelőtt és délután. Hetenként egy egész nap, vagy két félnapi szünet volt a legtöbb helyen. Vasár- és ünnepnapokon nem volt tanítás. Az egyes iskoláknál más és más volt a bevett szokás, hogy hány napra terjedt ki a vakáció, s hány napot kell a szüreti és aratási szünidő alatt érteni.²²⁶

A félesztendőnél hosszabb szünetek alatt csaknem mindent elfelejtettek abból, amit esetleg a tél folyamán fejükbe szedtek. Így aztán még az iskolába járt gyermek is ahalfabéta maradt, mert a tanulást minden ősszel újra kellett kezdenie. "Innen van az, hogy mire megemberedik, elmondja ugyan, hogy négy télen járt iskolába, de azért nevét leírni, vagy ima-könyvénel egyebet olvasni nem tud".²²⁷

Magda Pál sárospataki professzor 1819-ben így ír: "A falusi és alsóbb iskolákban, melyekben fogvatkozás nincsen, igen akadályoztatja a tanuló ifjúságnak a nagyobb tökéletességre való előmenetelét a többiek között azon környúlállás is, hogy a paraszt gyermeke csak a téli hónapokban jár az iskolába, s amit ekkor tanult, azt más hat hónap alatt ismét elfelejti s ökrök s ludak s mezei foglalatosságok közt elvadul s messze elmarad a csinos s szelíd emberiségtől".²²⁸

De a tanulók iskolából való elmaradásának okát nem jelölhetjük meg kizárólag abban, hogy az iskolás korba nőtt gyerekeket a szülők mezei és házi munkára /a ház, a kicsinyek, a libák őrzésére, fonásra stb./ fogták. Jobbágyságunk nyilván ugy

érezhette, hogy olyanra tanítják fiait a népiskolában, amire nincs is szüksége existenciálisan a gyakorlati életben. "A közönyösség, sőt ellenszenv, mely a szülék egy részénél gyermekeik iskoláztatása ellen létezik, nagyrészt abban találja magyarázatát, sőt igazolását, mert gyermekeik oktatásának hasznát belátni nem képesek, és mert ez nekik ott, a hol az oktatás kizárólag az írásra és olvasásra szorítkozik, csakugyan nehezen volna megmagyarázható"²²⁹ A robotoló jobbágnak tökéletesen mindegy volt, hogy ír vagy olvas-e, vagy éppenséggel analfabéta módjára teszi rá a kezét a kapa vagy a kasza nyelére.²³⁰ A szülők azt mondták, ők sem jártak iskolába, nem kell tehát a gyerekeknek sem járniuk.²³¹

A falusi gyermek -- a gazdasági fejlődés és erősödés eszközeként -- elsőrendűen gazdasági értéket jelentett a szülék számára.²³² A feudális terhek súlya alatt görnyedő pór nép már azért sem járatta szívesen gyermekeit a gyakorlati hasznót alig nyújtó iskolába, mert külön -- nem egyszer elég magas -- tandíjat is kellett fizetnie. Ezért igen sok volt a tanítvány nélküli tanító. Még szembetűnőbb az igen alacsony létszámú iskolák nagy száma.²³³

A tanulók elmaradásának okai között elsősorban kell megemlítenünk, hogy a szegényebb szülők nem tudták megfizetni a magas tandíjat.²³⁴ "Nem kicsi az iskolába járók fogyatkozása -- olvassuk a Heves és Külső-Szolnok megyei Mezőtárkánnyal kapcsolatban -- legfőképpen abból kifolyólag, hogy a szegényebb lakosok a tanításért eddig az iskolamesternek fizetendő egy forintot sokalják".²³⁵

Ha végiglapozzuk az egyházlátogatási jegyzőkönyveket, nem egy helyen olvashatjuk, hogy a szülők a szegénység következtében nem tudják biztosítani iskoláskorú gyermekeik számára a zord hidegek és a feneketlen sár ellenében szükséges lábbelit vagy ruhát.²³⁶ A szegény szülő azt felelte: "Uram! ötöd vagy hatod magamnak egy pár lábbelim van, s nincs módom gyermekeimet ruházni, s téli viharokban mezitlábba magzatimat még a küszöbön tul sem küldhetem".²³⁷ A filiális falvakból átjáró gyermekeket a rossz utak mellett a téli hidegek s a falvak körül ólálkodó farkasok akadályozták a rendszeres iskolalátogatásban.²³⁸

Másutt a szűk iskolaterem nem tudta befogadni a 6-12 éves gyermekeket. Télen a fűtés hiányában maradtak el. Nem egy esetben az iskolamester hanyagsága, egyébirányu elfoglaltsága /kántorság, jegyzőség stb./, tudatlansága, nyers és embertelen bánásmódja, vagy éppen részegessége riasztotta el a szülőket gyermekeik iskolába járatásától /scholaris horror!/.²³⁹ A tanulók elmaradásának okai között szerepel a felekezeti elzárkózás is. Tiszta, református községekben állítottak katolikus iskolákat, melyek aztán a helybeli protestáns iskolák mellett tátongtak az ürességtől.²⁴⁰ De lényegében "a paraszttársadalom emelkedésének befulladásá volt a legfőbb oka az iskolába való nem járásnak, paraszti társadalmunk földhöz tapadtsága és kötöttsége játszotta a legfőbb szerepet népünk századokon keresztül tartó nagyméretű és tömeges iskolakerülésének".²⁴¹

Mindezek a körülmények külön-külön vagy együttesen azt eredményezték, hogy az iskolalátogatás rendszertelen és lanyha

volt. Csaplovics János írja 1828-ban a Rába és a Mura közti területen élő délszláv vendek falusi iskoláiról: "A gyermekek nem nyelnek sok iskolaport; mert nyáron mindenféle marhaőrzéssel bajlódnak /mivel el lévén a házaik a hegyoldalakon szórva, minden gazdának, ha csak egy sertvélyese van is, külön pásztort kell tartani/, télen pedig csaknem lehetetlen az iskolában való összejövetel, mert a helységek messze lévén az iskolaháztól, az apró gyerkőcök havon, jégen s félig befagyott sűrű patakocskákon és az erdőkön keresztül félnek egyenként menni....Sokok meg azért nem járnak iskolába, mert nincs ruházatjuk s magokkal iskolába elvinni valójuk. Erre nézve azt a szokást vették fel, hogy a szomszéd házban levő férfiu vagy asszonyszemély, ki tud már olvasni, veszi fel tanításra a szomszédok gyermekeit. De csak télen, mert nyáron Tótságban alusznak a muzsák..."²⁴²

13/ A katolikus egyház és a beiskolázás

Mit tett a katolikus egyház a falusi elemi iskolák be-
népesítése érdekében? És miért tette, amit egyáltalán tett?

Eszterházy Károly egri püspök úgy akarta előmozdítani az elemi iskolák látogatottságát, hogy igyekezett leszállíttatni a magas tandíjat s az iskolamester járandóságának ebből adódó csökkenését a községekkel kívánta pótoltatni. "Meghagyjuk tehát a kerületi alesperesnek, hogy ahol már áll elemi iskolaépület, ott egyrészt ügyeljen arra, hogy a kántor el legyen látva állásához illő évi javadalommal, s az ilyen kántort külön kötelezze arra, hogy a tanulókat minden egyéb fizetés nélkül ingyen tanítsa. S ha valahol azt tapasztalná, hogy a kántor kellő jövedelmekben bővelkedik, akkor őt -- ha a dolog úgy követeli meg -- segédtanító tartására is kötelezze...Ahol pedig a kántor nem tud illően megélni azon fizetés nélkül, amelyet a tanulók tanításáért külön kap, az ilyen helyeken tárgyaljon az alesperes a helység lakosságával a külön iskolaterem felépítéséről, ugyancsak a kántor évi fizetésének növeléséről is, hogy az elemi iskolásokat ingyen tudja tanítani".²⁴³

E megfontolások alapján az egri püspök Mezőtárkányban az egyházlátogatás alkalmával elrendelte, hogy a község ezután adjon az iskolamesternek évenként kilenc forintot és két öl szalmát a gyermekek tanítása fejében, s az iskolamester ezért a fizetésért köteles lesz a helység minden lakosának a gyermekét minden külön fizetés nélkül ingyen tanítani. Ha ő maga nem elégséges hozzá, abban az esetben tartozik maga mellé segédtanítót

fogadni. Egerfarmos /Heves m./ leányegyházában pedig úgy szabályozta a püspök a tandíjfizetést, hogy ha valaki két gyermeket járatta iskolába, akkor mind a kettő után csak egy forintot kellett fizetnie éppugy, mintha csak egy gyermeket járatna.

Hogy Domoszlón /Heves m./ is megnöveljék az iskolát látogató tanulók számát, az egri püspök az iskolamester addigi fizetését, -- amelyet a szegényebb lakosok nem tudtak leróni, s ezért gyermekeiket az iskolába küldeni elhanyagolták --, egy-egy tanuló után évi 30 krajcárban állapította meg. Ugyanígy redukálta a püspök az iskolamesternek járó tandíjat 30 krajcár-ra a pétervásárai járás több falvában is, pl. Ballán, Bocson, Bodonyban, Erdőkövesden, Váraszón, Ivádon, Istenmezején, Recsen, Derecskén, Szentterzsébeten, Leleszen, Szentdomonkoson, Fedémesen, a tiszafüredi járásban Sarudon stb. A gyöngyösi járásban fekvő Apcon a püspök azt kívánta az egyházlátogatás alkalmával, hogy a jegyzői hivatalt válasszák el a kántori és iskolamesteri hivataltól, s az iskolamester kapjon a tanításért megfelelő fizetést a községtől úgy, hogy bárkit ingyen taníthasson, akár szegény, akár gazdag szülők gyermeke.²⁴⁴

Az egyház azért szorgalmazta az iskolábajárást, hogy --Eszterházy Károly egri püspök szavaival -- a zsenge ifjúságot a hit- és erkölcsstan oktatásában tudja részesíteni, s ettől az utótól az ifju ne távozhasson el akkor sem, amikor megöregszik.²⁴⁵ Ez pedig -- a püspök elgondolása szerint -- legfőképpen az elemi iskolák látogatásától függ. Ugyanakkor viszont a gazdag egyház elhárította magától a vele járó anyagi áldozatot; az iskolamestereket arra kötelezte, hogy ne szedjenek tandíjat, s az ebből fakadó anyagi veszteségüket a szegény jobbágységekkel

kárpótoltatta.

A katolikus egyház a falusi elemi iskolákat felhasználta a protestánsok rekatolizálására is. Az egri püspökök tulnyomóan református községekben katolikus elemi iskolákat állítottak fel, amelyek természetesen a helybeli protestáns iskolák mellett, pl. Tiszaörsön, Tiszanánán üresen maradtak. Amilyen mértékben pártolták a hivatalos körök a protestáns vallástól történő konvertálást, vagy legalább is a katolikus iskolákba való nevelkedést, éppen olyan gondos elővigyázattal távoltartották a katolikus gyermekeket a protestáns iskoláktól. Mivel Kisköre /Heves és Külső-Szolnok m./ leányegyházaiban, Tizzaszalókon és Abádon nem volt katolikus elemi iskola, Eszterházy Károly egri püspök meghagyta a plébánosnak, mielőbb vegye rá a szalókiakat katolikus elemi iskola építésére, "nehogy valami újuk ragadjon a protestánsok átkos tanaiból. Semmiképpen sem engedje meg a plébános, hogy a katolikus gyerekek Szalókon vagy Abádon a protestánsok iskoláit látogassák".²⁴⁶

Ugyanakkor nem egy római katolikus iskolával találkozunk Heves és Külső-Szolnok megyében Mária Terézia korában, ahová protestáns tanulók is jártak /pl. Makláron, Tizzaszalókon, Sarudon stb./. Eszterházy Károly egri püspök az 1767. évi egyházlátogatás alkalmával Sarudon elrendelte, hogy a helység plébánosa a sarudi protestánsokat kötelezze, hogy gyermekeiket a helybeli elemi iskolába járassák, s a végből máshova ne merészeljék küldeni. A püspök ezt az eljárását egyrészt azzal indokolta meg, hogy "az ilyen elküldés a szegény népnek terhére van", másrészt azzal, hogy "maguk a szülők gyermekeikre sokkal jobban tudnak ügyelni és nevelésükkel törődni". "De távol le-

gyen tőlünk -- folytatja Eszterházy Károly püspök --, hogy a protestánsoknak a mi iskoláinkat látogató gyermekeit a katolikus vallás követésére kényszerítsük". Az elmondottak után -- azt hisszük -- nem kétséges, hogy a gyakorlat nem egyezett a püspök kehetteljes szavaival.²⁴⁷

A püspökök az egyházlátogatások alkalmával mindig lelkére kötötték a plébánosoknak, hogy győzzék meg a szülőket akár a szószékről, akár egyéni beszélgetések során az iskolába járás fontosságáról.²⁴⁸ A katolikus egyház azért tartotta szükségesnek a falusi elemi iskolákban folyó oktató-nevelő munkát, hogy a gyerekek az egyház hasznos tagjaivá nőjenek fel /"ut in fructuosa Ecclesiae membra excrescant"/. Az egyház a katolikus szellemben történő nevelést biztosító beiskolázás érdekében a szigorú büntetés kilátásba helyezésétől sem riadt vissza, bár e súlyos büntető szankciók sem tudták leküzdeni a megrogzott iskolakerülést. Az egyház megpróbálkozott a plébánosi ráhatáson kívül igénybe venni a földesuraság /uriszék/ és a megyei magisztrátuális szervek segítségét is azokkal a szülőkkel szemben, akik az ismételt felszólításnak sem tettek eleget, de mindhiába. Az egri káptalan egerszalóki /Heves m./ anyaegyházában 1768. november 6-án Poór János inspektor és Hotta György tiszttartó elrendelte: "...amely atya oskolátul elvonná /ti. gyermekét/, 6 Rfl-tokra, az olyan restségért, avagy 25 pálczákra fog büntettetni, ha özvegy asszony, 3 Rfl-okra, vagy 25 korbácsra".²⁴⁹

A püspökök természetesen nem azért fenyegetőztek szigorú büntetések fogatosításával, mintha a falusi gyermekekből mind

megannyi kiművelt emberfőt akartak volna képeztetni, hanem azért, mert a hitoktatással, a feudális vallásosságra neveléssel a nép fékentartását igyekeztek hűségesen szolgálni. Céljuk az volt csupán, hogy a nép fiai megtanulják az alázatos keresztény kötelesség teljesítését, a földesuraknak és az állami felsőbbbségnek kijáró engedelmisséget. "Ezekre nézve azon kell lenni, -- írja Szilasy János szombathelyi pap A nevelés tudománya című 1827-ben megjelent munkájában --, hogy a nevendék kisedéségtől fogva megszokja a munkásságot, a kevéssel megelégedést, az előljárók eránt szükséges engedelmeskedést, a köteles szolgálatnak szives végzését, az isteni gondviselésben helyheztesztett bizodalmat, a különféle sanyaruságoknak békés eltűrését".²⁵⁰

Senki nem vetheti a katolikus egyház szemére, hogy nem igyekezett gondoskodni a falusi gyermekek vallásos szellemben történő neveléséről és "lelki előmeneteléről". Falusi iskolapolitikájának célját röviden ebben foglalhatnánk össze: *Christiana educatio et spiritualis profectus!* De ugyanakkor elhanyagolta a társadalom valódi szükségleteire való előkészítést, a gyakorlati ismeretek tanításáról pedig szó sem lehetett. Schwarcz Gyula /1839-1900/, a kiegyezés korának egyik nevezetes liberális kulturpolitikusa szerint az 1848 előtti katolikus egyházi iskolák "...maradtak teleológiájokban azok, amiké az egyház a középkorban megalkotta, plébániai tanfolyamok, amelyeknek összes feladatok az volt, hogy a mind a két nembeli gyermekeket énekelni és imádkozni tanítván, a legméltóságosabb oltáriszentség magukhoz vételére hittanilag előkészítsék és papi pályára kívánczókat jószándékukban elemi előgyakorlatok által megerősítsék".²⁵¹

14/ A beiskolázás eredményei

A katolikus egyház minden vallásos propagandát célzó törekvése dacára is igen sok volt az országban a tanítvány nélküli tanító, akiknek jelenléte nem jelentette egyúttal a ténylegesen folyó oktatómunkát. Az iskolamester 1731-ben nem egy Nógrád megyei helységben panaszkodott: "Szívesen tanítana, csak lenne kit".²⁵² Heves megyében az egri járásban Felsőnánán, a gyöngyösi járásban Apcon, Patán, a hevesi járásban Kiskörén, Tiszaszalókon és Abádon, a pétervásárai járásban Ballán, Bátorban, Istenmezején, Széken, Szajlán, Terpesen, Szentertzébeten, a tiszafüredi járásban Poroszlón — az 1767. évi vizita alkalmával — volt ugyan tanító, de nem volt tanítványa.²⁵³ Még gyakoribb jelenség az igen alacsony létszámú iskolák száma, mint pl. a népesebb Pétervásárára is, ahol alig néhány tanuló járt iskolába. Különösen elmaradott volt Heves és Külső-Szolnok megyében a népoktatás helyzete a pétervásárai járásban és a Tisza-vidéken.²⁵⁴

Zala megyében Mária Terézia korában a legnépesebb községekben sem található több iskolába járó tanuló 50-nél: Csáktornya 4, Zalaegerszegen 40, Nagykanizsán 20, Keszthelyen 50, Sümegen 33.²⁵⁵ Somogy megyében az iskolaköteles tanulók száma 1789-ben a statisztikailag hasznosítható 80 összeirt helységben 5135 volt, a ténylegesen iskolába járóké pedig 1244, azaz a tanulóknak csupán 22,4 %-a /még egyharmada sem!/ járt téli időszakban az iskolába.²⁵⁶ Így a falvak igen jelentős hányadában oktatás nélkül nőttek fel a jobbágygyerekek. Sopron megyében az 1766.

évi visitatio szerint a locsmándi főesperesség alsó kerületének 42 iskolája közül ugyan körülbelül $2/5$ részének nem volt több, mint tíz tanulója, de mellettük a népes iskolák is gyakoriak. Csepreg 90, Fertőszentmiklós 68, Bük és Káptalanvis 60, Nagylózs 48, Szakony, Iván, Nagycenk és Sopronkövesd 40 tanulóval szerepel.²⁵⁷

A katolikus elemi iskolákban az egyoldaluan vallásos nevelés következtében "a kiműveltség a köznépnek alig haladt csak egy tapodnyit is".²⁵⁸ A nép írni-olvasni nem igen tudott.²⁵⁹ "...az Oskolából úgy mennek ki, hogy azon egy néhány betűkön kívül, a mellyeket leírni tanultak, és azon kevés olvasáson kívül, mellyet gyakran csak kézi könyveikből tudnak, alig tesszik meg rajtuk, hogy neveltettek és tanítottak".²⁶⁰ A lakosságot képviselő személyek /bírák, előljárók stb./ -- a jegyzőkönyvek vagy más irományok aláírásakor -- legtöbbször csak keresztet "vontak" a nevük mellé. Bizonyosra vehetjük, hogy az iskolába járt gyermekek jelentős része analfabéta maradt. Az előkerült XVIII-XIX. századbéli írásos emlékekből az derül ki, hogy Alsópáhokon /Veszprém m./ még a XIX. század 60-as éveiben sem tudott a nép írni. Minden íráson a mester vagy a nótárius a névirő, s a bírő, az esküdt, kinek nevét kellett volna aláakanyarítani a szerződésnek, végrendeletnek, számadásnak vagy egyéb irománynak, bizony csak "kezevonyásával" tette rá arra az X-et. Alsópáhokon 1857-ben -- a tagosítás évében -- a családfenntartó férfiaknak 82,5 %-a analfabéta volt, akik a tagosítási jegyzőkönyvet "saját kezük keresztvonyásával" jeltették meg.²⁶¹

Ennek az oktatási rendszernek az eredményeként jegyezhettem meg Richard Bright angol utazó 1815-ben Somogy megyét keresztülutaztában: "Az itteni parasztok...szörnyen tudatlanok. A faluban csak egy vagy két ember tud írni és olvasni".²⁶² A "tudatlan" elmarasztaló jelzést azonban csak az iskolai műveltség hiányosságaira vonatkoztatva fogadhatjuk el. Hivatalos statisztikai kimutatások szerint 1863-ban az elítélt összes büntettek közül Magyarországon 58,4 %, Horvátországban 86,9 % sem írni, sem olvasni nem tudott. Ugyancsak ebben az évben a kiállított ujoncok közül Magyarországon csak 22 %, Horvátországban s a végvidéken 9,5 %, Erdélyben 8,9 % tudott olvasni. De azok közül is, akik iskolába jártak, s azt mondják magukról, hogy tudnak olvasni, "...hányan vannak, kiknek az iskolából semmi ismeretök sem maradt, s olvasni csak betűzve tudnak, a nélkül, hogy az akadozó olvasás miatt az olvasmányt megérthetnék, s írni legfőllebb alig olvashatólag nevüket tudják? Hány falusi lakos házában találunk egy-egy könyvet, nem mondom, hogy papírost, tollat, tintát? Ezzel összefüggőleg hányan vesznek kezükbe akár egész életükben könyvet vagy hírlapot..."²⁶³

Mindezek miatt -- szilárd meggyőződésünk szerint -- aligha lehet a feudális terhek súlya alatt már-már összeroskadó, elesett, nyomorult pórnépet hibáztatni, amelynek sem anyagi ereje, sem szabad ideje nem volt ahhoz, hogy a kiváltságos, gazdag egyháztól és kegyurtól reáháritott iskolafenntartó és tanítóeltartó kötelezettségének eleget tudott volna tenni, vagy hogy a közműveltség magasabb ormaira tudott volna felkapaszkodni. A dolgozó nép fiainak neveléséről a XVIII. század

óta szőtt sok szép hazai tervből 1848-ig vajmi kevés valósult
meg. 264

15/ Az iskolán kívüli közművelődés

Nem könnyű dolog rekonstruálni a XVIII. század népi kultúráját Magyarországon. A "későn ébredő" népre ugyanis a hallgatás törvénye vonatkozott. A jobbágyok nem hagytak ránk olyan munkákat, amelyekből kiderülhetett volna, hogyan gondolkodtak és mit éreztek. Legfeljebb azt tudjuk, hogy mit olvastak, vagy mit prédikáltak nekik.²⁶⁵

Mint fontos forrást, első helyen a ponyvairódmunkát említjük. A hazai ponyvairódmunka helyzetéről Környei János 1868-ban az alábbi jellemzést adja: "Népies irodalmunk, lehet mondani, még nincs. Többen megpróbálkoztak vele, hogy ilyent teremtsenek. Törekvésük meggyűszűlt, mert a nép nem olvasta a munkákat, de nem is igen olvashatta, mert ehhez sem képessége, sem érzéke nem volt. Kedveltessük meg előbb az iskolákban az olvasmányokat, az öntanulást, akkor meg lesz vetve a népirodalom alapja. Keletkeztek néplapok, ezeknek is ugyanaz a sorsuk. Különben ezen kísérleti népi irodalom is nagyon tévesztett, rossz alapokon mozgott. Sem tárgya, sem nyelve nem olyan, hogy a nép művelődés hathatós eszközeül szolgálhasson. A ponyvairódmunka, minő nálunk van, bizony nem fogja emelni a nép műveltségét".²⁶⁶

A fennálló népiskolák, a lassan terjedni kezdő irni-olvasni tudás hatása inkább csak a szabadabb levegőjű mezővárosok társadalmát érintette, amelyekben az iskolai műveltségnek bizonyos, több évszázados hagyománya volt. Nyilván ezekre vonat-

kozik egy szemtanu beszámolója a ponyvairódalom közkedveltségéről: "Téli hosszú estvékeni egybe gyűléseteknél hallám, mint vidámita fel egy Argilus király, Lúdas Matyi, Zöld Martzi, Báró Demanx, Rontó Pál elmésen előadott története, látám, mily lágy érzésre gerjesztett a kegyes Genovéva viszontagságainak leírása, látám némely házaknál ily aprólékos történelmet, szinte házi kincs gyanánt tartatni".²⁶⁷

A korszak műveltségi szintjét jól ábrázolják Major Bálint -- bár a XIX. század második felében írt, de korábbi időszakra is vonatkoztatható -- sorai: "A férfiak és nők kevés számban tudtak olvasni meg írni. Irni inkább csak a férfiakat tanították. Hasznos, oktató vagy felvilágosító olvasmányaik nem voltak. Leginkább csak a vallásos és imádságos könyveket ismerték, ezek közül a bibliát olvasták legjobban. Azt tartották tudós embernek, aki a bibliából tudott beszélni és bölcselkedni. Néhányuknak verses-énekes könyve is volt, melyből szerettek és tudtak énekelni. Nagyon kedvelték a mohácsi vészről írt verseket. Szerették a ritka, ún. csiziós könyvet, amelyből a planétákat ismerték és az időjárást jósolták. Tartottak még álmoskönyvet is, ebből pedig álmaikat, látomásaikat magyarázták".²⁶⁸

A ponyvairódalom azonban a népi kulturának nem egyedüli szellemi tápláléka. Ide sorolhatjuk a vasárnapi prédikációkat, a bírósági adatokat, sőt a nyilvános szórakozásokat leíró dokumentumokat, továbbá a körmeneteket és ünnepeket is. Ezenkívül megemlíthetjük a "tulvilágba való tervszerű menekülés" irodalmát, a tündérmeséket.²⁶⁹

A korszak tömegkommunikációs fóruma a szószék, műfaja a prédikáció. Az egyházi beszéd, a prédikáció igen nagy szerepet játszott a közvélemény kialakításában. Ezen keresztül rekonstruálni lehet a világnézet alakulását abban a korban, amelyben a kialakuló napi sajtó még nem formálta annyira a közvéleményt. Az ujságok későbbi vezércikkeinek szerepét a prédikáció töltötte be.²⁷⁰ A pap a korabeli műveltség közvetítője. Padányi Biró Márton veszprémi püspök ilymódon prédikált: "...aki ellene áll a hatalmasságnak, az Isten rendeléseinek áll ellene és az ilyen ellen állók magoknak kárhozatot szereznek".²⁷¹

A jobbágynép értesüléseit, hireit a templomokban, a vásároknakban, a korcsmákban, fonókban, s az ünnepi társas összejöveteleken /keresztelők, lakodalmak, temetések stb./ szerezte a maga számára. "E fórumok voltak a XVIII. század közművelődésének a fellelegvái, a század népművelési piacai".²⁷² Az ismeretterjesztés formája -- elsőrendűen -- az élő beszéd volt. Ez a "művelődési forma" nem vett el olyan sok időt a jobbágyoktól, mint az iskola.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek megemlékeznek arról, hogy több helységben vannak vallási egyesületek, mint pl. Nógrád megyében az "agonia Christi" egyesület, vagy Fülek és Szécsény környékén a ferences harmadrendiek társasága. Ezeken az egyesületeken keresztül gyakoroltak hatást a nép magatartására a besztercebányai jezsuiták, továbbá a Füleken, Szécsényben és Mátraverébélyen működő ferencesek.²⁷³ A katolikus népművelésnek érdekes formáját jelentette az un. "catechetica congre-

gatio". A XVIII. század második felében a jezsuita misszionáriusok terjesztették ezt a vallásos társulatot, melynek célja bizonyos foku vallásoktatás volt. A falvak férfiai és asszonyai felváltva tanították a gyermekeket, valószínűleg igen kevés eredménnyel.²⁷⁴

A vallásos egyesületeken kívül alakították még a falusi nép közművelődését a templomi festmények, szobrok, bucsujárások, előadások és énekkarok.

A vizitátor azt is számonkérte a plébánostól, hogy milyen a nép erkölcsi kulturáltsága. Ezzel kapcsolatban több -- kultúr-történeti szempontból értékes -- adatot bányászhatunk ki az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből. A templomba járásra a községek jelentős részében panasz van. Sokat emlegetik a jegyzőkönyvek a lakosok makacsságát a plébánossal szemben. Néprajzi szempontból érdeklődésre tarthat számot a Nógrád megyei Divény község, amelyre azért panaszkodik a vizita, mert lakosai "a szülőasszonynál összejönnek vendégeskedni, és ezen a címen a tiltott időben is táncolnak, dalolás közben a hallgatóság botrányára trágár beszédet folytatnak, és gyakran részegeskednek, pletykálnak. A nagyobb ünnepeket italozással töltik, az istentisztelet elhanyagolásával. A negyvennapos böjtöt megszegik, kártyáznak, esküdöznek, veszekednek".²⁷⁵

Dolgozatomban az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúságtétele mellett végigkísértem a XVIII. századi katolikus népoktatás fejlődését 1777-ig, a Ratio Educationis kibocsátásáig. A kutatás természetéből folyik, hogy a munka nem lehetett teljes, de talán mégis sikerült a magyar neveléstörténet számára hasznos adatokkal szolgálni és az összkép kimunkálásához hozzájárulni.

Bibliográfia az idézett munkákról

Acsádi György: Az 1784-85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnylvántartások. Kovacsics József /szerk./: A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1957. 224-242. 1.

Ambrus Sándor: Értekezés a hittanító, iskolaigazgató, és kerület-felügyelői hivatalról. Székesfehérvár, 1841.

Arató Endre: A magyar "nemzeti" ideológia jellemző vonásai a 18. században. Nemzetiség a feudalizmus korában. Értekezések a történeti tudományok köréből 64. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 130-182. 1.

H. Balázs Éva - Makkai László /szerk./: Magyarország története 1526-1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.

Ballagi Károly: Adalékok Borsod megye népiskoláinak történetéhez, kapcsolatban a megye és Miskolc város tanügyének jelen állapotával. Miskolc, 1885.

Balogh István: A mezőgazdasági ismeretek tanítása az elemi iskolákban 1840-1945 között. Jausz Béla - Faludi Szilárd - Zibolen Endre /szerk./: A munkára nevelés hazai történetéből. Budapest, 1965.

Balogh István: A paraszti művelődés. Szabó István /szerk./: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Tanulmányok. II. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 487-565. 1.

Baranyából. G-es: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény, 1832. II. köt. 92-110. 1.

Barotai György: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. Szakdolgozat. A témát adta: dr. Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged, 1970. 1-64. 1.

Beke Kristóf: Kézikönyv a magyar falusi iskolamesterek számára. Buda, 1828.

Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. 3-96. 1.

Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Eger, 1928.

Bereczki Sándor - Komlósi Sándor - Nagy János: Neveléstörténet. Tankönyvkiadó. Budapest, 1971.

Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1906.

Békefi Remig: Az iskolázás története Magyarországon 1000-1883. Budapest, 1907.

Boronkay Lajos: A népnevelés művelődésünkben a nemzeti ébredésig. A Köznevelés Évkönyve. Budapest, 1948.

Botka János: Egy tiszazugi falu, Csépa története a termelőszövetkezeti közösségé alakulásáig. Bölcsészdoktori értekezés. A témát adta: dr. Szántó Imre egyetemi tanár. Kézirat. Szeged, 1970.

Bransch Henrik: Az erdélyi szászok falusi iskolái 1600-ig. Kolozsvár, 1912.

Briedl Fidél: Gondolattöredékek a tanítás és tanítók köréből. Athaeneum, 1841. május 23., 61. sz.

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1657-1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900.

Csató Pál: Az elementaris Oktatásnak nevelésbeli principiumjai. Tudományos Gyűjtemény, 1830. I. köt.

Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725-1729. Egyháztörténet, 1958. 1. füzet, 34-74. l.

Cserey Farkas: A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés. Nagyvárad, 1806.

Csizmadia András: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécs publicata, 24. sz. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.

Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857.

Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929.

Csóka J. Lajos: A Ratio Educationis korszaka. Domanovszky Sándor /szerk./: Magyar művelődéstörténet. IV. köt. Budapest, 1941.

Dávid Zoltán: Az 1715-20. évi összeírás. Kovacsics József /szerk./: A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1957. 145-200. l.

Eckhardt Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Kiadja a Budavári Tudományos Társaság. Budapest, 1922.

Eckhardt Ferenc: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761-1790. Századok, 1956.

Edvi Illés Pál: Még valami a népiskolákról. Tudományos Gyűjtemény, 1833. XI. köt. 57-62. l.

Ember Győző: Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a XVIII. század

első felében. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1936.

Endrei Walter: Magyarországi textilmanufakturák a 18. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

Esze Tamás - Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 117-141. l.

Felhő Ibolya: A Mária Terézia urbérrendezése során készült adatfelvételek. Kovacsics József /szerk./: A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1957. 200-224. l.

Felhő Ibolya - Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961.

Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 1740-1773., II. köt. 1773-1780. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémiai, Budapest, 1899-1902.

Fináczy Ernő: Az ujkori nevelés története /1600-1800/. Budapest, 1927.

Fischer Julia: A nevelés gondolata Bessenyei György munkáiban. Szeged, 1934.

Földes Éva: Neveléstörténeti kutatások szerepe a szocialista pedagógia fejlesztésében. Neveléstörténet és szocialista pedagógia. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest, 1969.

Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873.

Friml Aladár: Az 1777-iki Ratio Educationis. Pedagógiai Könyvtár 1. Kiadja a Kath. Középiskolai Tanáregyesület, Budapest, 1913.

Gál Lajos: Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században. Bölcsészdoktori értekezés. Tiszafüldvár, 1940.

Gönczy Pál: Tanulmányok. Pest, 1888.

Hadrovics László - Wellmann Imre: Parasztmozgalmak a 18. században. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1951.

Hajdu János: Eötvös József báró első minisztersége /1848/. Budapest, 1933.

Hanzó Lajos: A helytörténeti kutatások időszerű kérdései. Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Budapest, 1963.

Hermann Egyed: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején. Regnum, 1942/43.

Horárik János harca a hierarchia és az egyház ellen az 1841-1845 években. Budapest, 1956.

Báró Hornig Károly: Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1903.

Iványi Emma: A Habsburg-állam és a katolikus klérus a parasztság viszonylagos vallásszabadsága ellen. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 77-101. 1.

Juhász Kálmán: A licentiatusi intézmény Magyarországon. Szent István Akadémiai kiadása, Budapest, 1921.

Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Somogy megye múltjából. Szerk.: Kanyar József. Levéltári Évkönyv 1. sz. Kaposvár, 1970. 55-93. 1.

Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1792.

Kiss Áron: A nevelés és oktatástörténet kézikönyve. Budapest, 1877.

Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. I-II. köt. Budapest, 1881-1883.

Kis Pál: Tanítás módja a városi és falusi iskolamesterek számára. Buda, 1830.

Komlóssy Ferenc: Az esztergomi főegyházmegyei katolikus iskolák története. Esztergom, 1896.

Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I-II. köt. Bécs, 1927.

Kováts Zoltán: Somogy megye népessége a XVII-XVIII. század fordulóján. Somogyi Almanach 12. sz. Kaposvár, 1969.

Köpeczi Béla - R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Művelt Nép Kiadó, Budapest, 1955.

Környei János: Az iskola társadalmi jelentőségében. Pest, 1868.

Köte Sándor: A neveléstörténeti kutatás helyzete, jelentősége és feladatai. MTA Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Budapest, 1962.

Lovász Imre: Értekezés a tanuló gyermekekre nézve gyakoroltatni szokott testi fenytékről philosophusi és orvosi szempontból tekintve. Pest, 1838. Ismerteti: Barra Miklós, Figyelmező, 1838. 435-439. 1.

Lukács Zsófia: A szerződéses jobbágyság helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle urbérrendezésig. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 13. sz. Budapest, 1937.

Madzsar Imre: Az elemi oktatás fővárosunkban a török kiűzése után. Századok, 1925.

Magda Pál: Magyar Országnak és a határőrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geográfiai leírása. Pest, 1819.

Majer István: Népműveléstan. Buda, 1844.

Major Bálint: Tisza-Nagy-Rév község és lakossága történelmi múltja és jelene. Jász-Nagykun-Szolnok megyei lapok, 85. sz. Szolnok, 1900.

Mandrou, Robert: Magas kultúra és népi műveltség a XVII-XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairóadalom. Századok, 1970. 1. sz.

Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I. köt. Budapest, 1888.

Marczali Henrik: Mária Terézia. Budapest, 1891.

Marczali Henrik - Angyal Dávid - Mika Sándor: Enchiridion. A magyar történet kutatóinak kézikönyve. Athenaeum, Budapest, 1901.

Maskovits Mihály: A falusi iskolamesteri hivatalra készítendő számára az egri anyamegyében alapított intézetnek rövid előadása. Eger, 1834.

Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, I. évf. Budapest, 1931.

Mályusz Elemér: Válasz Váczy Péter: A helytörténeti kutatás problémái c. cikkére /Budapesti Szemle, 1931. 53-82. 1./, Századok, 1932.

Mályusz Elemér: A törelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1939.

Medinszkij: A nevelés története. Szocialista Nevelés Könyvtára, 33. sz. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1951.

Merényi Ferenc: Domsics Mátyás egyházlátogatása /canonica visitatio/ Baranyában 1729-ben. Budapest, 1939.

Meszlényi Antal: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök /1842-1849/ egyházlátogatása 1845-46-ban. A veszprémi egyházmegye multjából, 7. sz. Szerk.: Dr. Pfeiffer János. Veszprém, 1941.

Mészáros István: Első magyar ábécés könyveink. Pedagógiai Szemle, 1960. 11. sz.

Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. köt. Budapest, 1881.

Némedi Lajos: Bessenyei György és a magyar nemzeti művelődéspolitiká. Különlenyomat a Magyar Pedagógia 1961. évi 4. számából.

Némedi Lajos: A nemzeti művelődés ügye 1790-91-ben. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének VIII. kötetéből. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 256. sz. Eger, 1962.

Pápai Béla: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején /1711-1867/. Kovacsics József /szerk./: Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 143-221. l.

Pehm József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934.

Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. I. füzet, Budapest, 1896.

Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai /1554-1760/. A veszprémi egyházmegye multjából, 10. sz. Veszprém, 1947.

Ravasz János: A magyarországi köznevelés vázlatos története a XVIII. század első felében /1711-1760/. Pedagógiai Szemle, IV. évf. 1954. nov. -dec. sz.

Ravasz János: Az 1777-i Ratio Educationisról. Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Budapest, 1958. 423-456. l.

Ravasz János - Felkaki László - Bellér Béla - Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960.

Ravasz János: Dokumentumok a magyar nevelés történetéről 1100-1849. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.

Reizner János: Szeged története. III. köt. Szeged, 1900.

Répássy János: A népiskolai oktatás módszertana. Eger, 1873.

Ruzsás Lajos: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántul történetéből. Budapest, 1970.

Schwarcz Gyula: A közoktatási reform, mint politikai szükséglet Magyarországon. Pest, 1869.

Sebestyén Gyula: Elemi isk. tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése. Budapest, 1896.

Simon Gyula: Neveléstörténeti kutatás levéltárakban. Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Budapest, 1963.

Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Hevesmegyei füzetek, 3. sz. Eger, 1955.

Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.

Szabó Dezső: A magyarországi urbérrendezés története Mária Terézia korában. I. köt. Budapest, 1933.

Szabó István: A magyarság életrajza. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Budapest, é. n.

Szabó János: A hazabeli kissebb iskoláknak jobb lábra állításokról, nevezetesen Hogy kellene azokat a szorgalom /industrialis/ iskolákkal egybe-kötni. Pest, 1817.

Szakály János: A magyar tanítóképzés története. Budapest, 1934.

Szántó Imre: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányu kisajátításának kezdetei. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 221-299. l.

Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántuli Festetics-birtokokon 1711-1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1954.

Szántó Imre: Eger püspöki város urbéri és felszabadulási pere a XVIII. században. Heves megyei füzetek, 1. sz. Eger, 1954.

Szántó Imre: A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain 1711-1780. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 62. sz. Különlenyomat a Főiskolák Évkönyvének III. kötetéből, Eger, 1957.

Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 63. sz. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957.

Szántó Imre: Egy dunántuli falu /Alsópáhok története/. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960.

Szántó Imre: Eger város urbéri és felszabadulási pere. I. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 326. sz. Különlenyomat a Főiskola Tudományos Közleményeinek II. kötetéből. Eger, 1964.

Szántó Imre: A népoktatás helyzete Csanád megyében a reformkorban. Különlenyomat a Magyar Pedagógia 1971. évi 12-2. számából, 119-134. 1.

Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. IV. köt. Eger, 1893.

Szelényi György: A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917.

Szilasy János: A nevelés tudománya. II. köt. Buda, 1827.

Tarnay Marianne: Iskolázás és művelődés a Jászságban. Budapest, 1943.

Tavasi Lajos: Válogatott pedagógiai művei. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Oroszné Murvai Margit. Tankönyvkiadó, Budapest, é. n.

Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938.

Tóth Dezső: A hevesnagykunsági református egyházmegye multja. Kiadta a Hevesnagykunsági ref. egyházmegye, a Tiszántuli ref. egyházkerület Sajtóalapjának támogatásával. é. n.

Vanyó Tihamér: A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon. Pannonhalma, 1928.

Vanyó Tihamér: A plébánia-történetírás módszertana. Regnum, 1940/41.

Varga János: A parasztság állami kizsákmányolása a 18. század első felében. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Budapest, 1952. 49-77. 1.

Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

Vág Ottó: A neveléstörténet néhány elméleti kérdése. Pedagógiai Közlemények 11. sz. Budapest, 1969.

Vágvölgyi Tibor: A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma.

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Vecsey Lajos: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetírás, I. évf. 1937.

Vörös Károly: Az 1765-66-i dunántúli parasztmozgalom és az urbérrendezés. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 299-385. 1.

Waldapfel János: A magyarországi közoktatás története 1740-1773. Budapesti Szemle, 1900. 1-28., 239-262. 1.

Wellmann Imre: Az 1753-i alföldi parasztfelkelés. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 141-221. 1.

Wellmann Imre: A parasztság helyzete az 1767. évi urbérrendezés előtt. Századok, 1955. és A történettudomány kérdései 23. sz. Budapest, 1955. 1-40. 1.

Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest, 1833.

Zimányi Vera: Az 1610-1630-as évek problémái. Történelmi Szemle, XI. évf. 1968. 1-2. sz.

Zorn Antal: A katolikus népoktatás helyzete a kalocsai érsekség területén a visitatio canonicák tükrében 1711-1806. Szakdolgozat. Kitűzte: dr. Szántó Imre. Szeged, 1972.

Zsilinszky Mihály: A magyarországi protestáns egyház története. Budapest, 1907.

Zsoldos Ignác: Nevelésünk hiányai. Buda, 1836.

J E G Y Z E T E K

- 1 Földes Éva: Neveléstörténeti kutatások szerepe a szocialista pedagógia fejlesztésében. Neveléstörténet és szocialista pedagógia. Magyar Pedagógiai Társaság, Bp., 1969. 9. 1.
- 2 Simon Gyula: Neveléstörténeti kutatás levéltárakban. MTA Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Bp., 1963. 253. 1.
- 3 Köte Sándor: A neveléstörténeti kutatás helyzete, jelentősége és feladatai. MTA Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Bp., 1963. 308-311. 1.
- 4 Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 11. 1.
- 5 Hanzó Lajos: A helytörténeti kutatások időszzerű kérdései. Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Bp., 1963. 307-316. 1. ; Ezen a téren csak néhány kiemelkedő munkával dicsekedhetünk. Így pl. Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon. Bp., 1881. ; Békefi Remig: A közoktatás története Magyarországon 1000-1867. Bp., 1898. ; Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. Bp., 1881. ; Feres Sándor: A magyar népoktatásügy fejlődése. Bp., 1890. ; Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. Bp., 1896. ; Hazai pedagógia-történeti kutatásainkban az elmúlt másfél évtizedben a főfeladat a kapitalizmus 100 évének, forradalmi és demokratikus hagyományainknak, továbbá a népi demokratikus időszak vizsgálata volt. Vö.: Simon Gyula: Neveléstörténeti kutatás levéltárakban. Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Bp., 1963. 250. 1.
- 6 Országos Levéltár /Budapest/ /a továbbiakban: OL/ 1848/49-i

- minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály, Elemi iskolai szakosztály, 1848. 23. kút-
fő, 33. tétel. Óhajtásai alóírt Sopron megyei iskolatanítók-
nak...Sopron, 1848. jul. 30. Nyomatott Lenich Sámuelnél, 1848.
- 7 Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. I. Bp., 1881.
27. 1.
- 8 Magda Pál: Magyar Országnak és a határőrző katonaság vidékének
leg újabb statisztikai és geográfiai leírása. Pest, 1819. 104-
105. 1. ; Majer István: Népneveléstan. Buda, 1844. 1-2. 1.
- 9 Vö.: Zimányi Vera: Az 1610-1630-as évek problémája. Történel-
mi Szemle, XI. évf. 1968. 1-2. sz. 140. 1. ; Mandrou, Robert:
Magas kultúra és népi műveltség a XVII-XVIII. századi Francia-
országban. A ponyvairóadalom. Századok, 1970. 1. sz. 118-125. 1.
- 10 Köpeczi Béla - R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Művelt
Nép Kiadó, Bp., 1955. 304-305. 1. ; H. Balázs Éva - Makkai
László /szerk./: Magyarország története 1526-1790. Akésdi fe-
udalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp.,
1962. 372-375. 1. ; Arató Endre: A magyar "nemzeti" ideoló-
gia jellemző vonásai a 18. században. Nemzetiség a feudaliz-
mus korában. Értekezések a történeti tudományok köréből, 64.
Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 130-131. 1.
- 11 Dávid Zoltán: Az 1715-20-i összeírás. Kovacsics József /szerk./
A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyv-
kiadó, Bp., 1957. 145-200. 1. ; Acsádi György: Az 1784-85.
évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnylvántartások.
Uo. 224-242. 1. ; Pápai Béla: Magyarország népe a feudalizmus
megerősödése és bomlása idején /1711-1867/. Kovacsics József

/szerk./: Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1963. 143-221. 1.

- 12 Szabó István: A magyarság életrajza. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Bp., é. n. 127. s köv. 1. ; Ember Győző: Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a XVIII. század első felében. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1936. ; Kováts Zoltán: Somogy megye népessége a XVII-XVIII. század fordulóján. Somogyi Almanach 12. sz. Kaposvár, 1969. 3-63. 1. ;
- 13 Wellmann Imre: A parasztság helyzete az 1767. évi urbérrendezés előtt. Századok, 1955. és A történettudomány kérdései 23. sz. Bp., 1955. 1-40. 1.
- 14 Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I. évf. Bp., 1931. 225-283. 1. ; Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957. 8-10. 1. ; Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 3-80. 1. ; Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.
- 15 Lukács Zsófia: A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle urbérrendezésig. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 13. sz. Bp., 1937. 3-84. 1. ; Varga János: A parasztság állami kiszákmányolása a 18. század első felében. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 49-77. 1. ; Varga János:

- Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 503-525. 1.
- 16 Szántó Imre: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 221-299. 1. ; Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmái a dunántúli Festetics-birtokokon 1711-1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1954. 32-110. 1.
- 17 Hadrovics László - Wellmann Imre: Parasztmozgalmak a 18. században. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1951. ; Wellmann Imre: Az 1753-i alföldi parasztfelkelés. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 141-221. 1. ; Vörös Károly: Az 1765-66-i dunántúli parasztmozgalom és az urbérrendezés. Uo. 299-385. 1.; Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmái a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711-1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1954. 69-91. 1. ; Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 1. Kaposvár, 1970. 55. 1.
- 18 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 1740-1773. Bp., 1899. 88. 1. ; Iványi Emma: A Habsburg-állam és a katolikus klérus a parasztság viszonylagos vallásszabadsága ellen. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 77-82. 1.

- Ravasz János: A magyarországi köznevelés vázlatos története a XVIII. század első felében /1711-1760/. Pedagógiai Szemle, IV. évf. 1954. nov.-dec. sz. 583-586. 1.
- 19 Wellmann Imre: A parasztság helyzete az 1767. évi urbérrendezés előtt. Bp., 1955. 32. 1. ; Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 61. 1.
- 20 Vö. Ravasz János - Felkai László - Bellér Béla - Simon Gyula: A magyar nevelés története. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 44. 1.
- 21 Marczali Henrik: Mária Terézia. Bp., 1891. ; Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I. köt. Bp., 1888.; H. Balázs Éva - Makkai László: Magyarország története 1526-1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 496-527. 1.
- 22 Eckhardt Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. ; Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp., 1969.
- 23 Szabó Dezső: A magyarországi urbérrendezés története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1933. ; Vörös Károly: Az 1765-66-i dunántúli parasztmozgalom és az urbérrendezés. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 299-385. 1. ; Eckhardt Ferenc: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761-1790. Századok, 1956. ; Felhő Ibolya: A Mária Terézia urbérrendezése során készült adatfelvételek. Kovacsics József /szerk./: A történeti statisztika forrásai. Bp., 1957. 200-224. 1.

- 24 Friml Aladár: Az 1777-iki Ratio Educationis. Bp., 1913. ; Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I-II. köt. Bp., 1899-1902. ; Fináczyt több ponton módosítja Csóka J. Lajos: A Ratio Educationis korszaka. Domanovszky Sándor /szerk./: Magyar művelődéstörténet. IV. köt. Bp., 1941. ; Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. Bécs, 1927. 5. l. ; Ravasz János - Felkai László - Bellér Béla - Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 38-52. l. ; H. Balázs Éva - Makkai László: Magyarország története 1526-1790. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 523-527. l.
- 25 Balogh István: A mezőgazdasági ismeretek tanítása az elemi iskolákban 1840-1945 között. Jausz Béla - Faludi Szilárd - Zibolen Endre /szerk./: A munkára nevelés hazai történetéből. Bp., 1965. 278. l.
- 26 Némedi Lajos: Bessenyei György és a magyar nemzeti művelődéspolitikai. Különnyomat a Magyar Pedagógia 1961. évi 4. számából, 400. l. "Die Schule ist und bleibt ein Politicum".
- 27 Vö. Ravasz János: Az 1777-i Ratio Educationisról. Tanulmányok a neveléstudomány köréből c. kötetben. Bp., 1958. 423-456. l.; Ravasz János - Felkai László - Bellér Béla - Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 45-46. l.
- 28 A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Sárospatak. Kazinczy Ferenc Hivatalos Levelezésinek Maradványai, 1786. novemb. 11-d oltá 1791.

April 11-d. A Kassai Tudományos Kerület Nemzeti Iskolájának Inspectorsága alatt. Kiadta Erdélyi János. Sárospataki füzetek, 1854. 266-269. l. "...A Papság esküdt ellensége volt a Swieten systemájának, sőt már az Ürményijének is. Midőn Egri Püspök Gróf Eszterházy Károly megtudakoztatik Maria Theresia által, hogy a vele is közlött Ratio Educationis eránt adja vélekedését, ez vala minden felelete: Censeo institutum hoc non esse catholicum..."

- 29 Vö. Felhő Iboly - Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. 278-279. l.
- 30 Fináczy Ernő: Az ujkori nevelés története /1600-1800/. Bp., 1927. 328. l. ; Ravasz János - Felkai László - Bellér Béla - Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 45. l.
- 31 Vö. Némedi Lajos: A nemzeti művelődés ügye 1790-91-ben. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének VIII. kötetéből. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 256. sz. Eger, 1962. 252-253. l.
- 32 Szilasy János: A nevelés tudománya. II. köt. Buda, 1826. 316. l.
- 33 Némedi Lajos: Bessenyei György és a magyar nemzeti művelődéspolitiká. Különlenyomat a Magyar Pedagógia 1961. évi 4. számából, ; Némedi Lajos: Bessenyei György és a Ratio Educationis. Eger, 1959. 95-108. l.
- 34 Csóka J. Lajos: A Ratio Educationis korszaka. Magyar Művelődéstörténet, IV. köt. Bp., é. n. 480. l.
- 35 Jelentés, 1870. Első rész, 47. l.
- 36 Ravasz János - Felkai László - Bellér Béla - Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus

korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 46. 1.

- 37 Ballagi Károly: Adalékok Borsodmegye népiskoláinak történetéhez, kapcsolatban a megye és Miskolc város tanügyének jelen állapotával. Miskolc, 1885. V. 1.
- 38 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. V. 1. ; Mályusz Elemér válasza Váczy Péter: A helytörténeti kutatás problémái c. cikkére /Budapesti Szemle, 1931. 53-82. 1./, Századok, 1932. 106. 1. ; Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 63. sz. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957. 7. 1.
- 39 Vö. Vecsey Lajos: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetírás, I. évf. 1937. 162. 1.
- 40 Vanyó Tihamér: A plébánia-történetírás módszertana. Regnum, 1940/41. 61-62. 1. ; Szántó Imre: A helytörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdései. JATE Szeged, Bölcsészettudományi Kar, Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 82-83. 1.; A vizitáción kívül jól felhasználható forrásanyag: az iskolák irattára, különféle feljegyzései; a püspöki levéltárakban: Informationes de Ludi Magistribus; Acta Parochialia; Conscriptioes proventuum Parochialium; Scholastica. A tanügyi statisztikából sajnos nem igen alkothatunk magunknak világos képet iskolaügyünk állásáról, mert nem országos, hanem felekezeti szempontból és nagyon hiányosan kezelték. Vö. Környei János: Az iskola társadalmi jelentőségében. Pest, 1868. 27. 1.
- 41 Esztergomi primási levéltár /a továbbiakban: EPL/, Oláh Mik-

- lós esztergomi érsek egyházlátogatásai. ; Vö. Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai /1554-1760/. A veszprémi egyházmegye multjából, 10. sz. Veszprém, 1947.
- 42 Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1906. 25., 205-211. l. A falusi iskolában -- miként külföldön -- a Miatyánkot, Hiszekegyet, a vallás legfőbb tételait, az éneket, olvasást és itt-ott az írást is tanították.; Reizner János: Szeged története. III. köt. Szeged, 1900. 229-230. l.
- 43 Die Renaissance. Grosse Sowjet-Encyklopädie, Reihe Kunst und Literatur 22. Henschelverlag, Berlin, 1954. 57-71. l.
- 44 Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. köt. Bp., 1881. 42. l. ; Medinskij: A nevelés története. Szocialista Nevelés Könyvtára 33. sz. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp., 1951. 63-81. l. ; Berecki Sándor - Komlósi Sándor - Nagy János: Neveléstörténet. Tankönyvkiadó, Bp., 1971. 33-38. l.
- 45 Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp., 1907. 103. l. ; Bransch Henrik: Az erdélyi szászok falusi iskolái 1600-ig. Kolozsvár, 1912. 7-13. l. ; Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története. Pozsony, 1917. 19. l. ; Gál Lajos: Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században. Bölcsész-doktori értekezés. Tiszaföldvár, 1940. 5-18. l. ; H. Balázs Éva - Makkai László: Magyarország története 1526-1790. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 66-69. l. ; Bereczki Sándor - Komlósi Sándor - Nagy János:

- Neveléstörténet. Tankönyvkiadó, Bp., 1971. 43-46. 1.
- 46 Szakál János írja /A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 10. 1./: "Talán semmi sem adott közoktatásunknak olyan nagy lendületet, mint éppen a reformáció következtében a hitfelekezetek vetélkedése, versengése".
- 47 Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873. 16-17. 1.
- 48 Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. I. köt. Bp., 1881. 9. 1. ; Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. I. füzet, Bp., 1896. 45. 1. ; Békefi Remig: Az iskolázás története Magyarországon 1000-1883. Bp., 1907. 13.1. Madzsar Imre: Az elemi oktatás fővárosunkban a török kiűzése után. Századok, 1925. 30. 1.
- 49 Juhász Kálmán: A licentiatusi intézmény Magyarországon. Szent István Akadémia kiadása, Bp., 1921. 9-91. 1. Még a XVIII. század közepe felé is találkozunk licentiatusokkal.
- 50 Kiss Áron: A nevelés és oktatástörténet kézikönyve. Bp., 1877. 132. 1. ; Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 77. 1.
- 51 II. Rákóczi Ferencnek a tokaji táborból 1703. szeptember 29-én kelt, a jászberényiekről szóló leveléből is kitűnik ez az összetartozandóság. A fejedelem megparancsolja hadainak, hogy semmiféle javaikban, templomban és berítésen belől a "skótlákban" kárt tenni ne próbáljanak. Id. Tarnay Marianne: Iskolázás és művelődés a Jászságban. Bp., 1943. 15. 1.
- 52 Tavasi Lajos: Válogatott pedagógiai művei. Összeállította és

- jegyzetekkel ellátta Oroszné Murvai Margit. Tankönyvkiadó, Bp., é. n. 127. 1.
- 53 Vö. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 234. 1.
- 54 H. Balázs Éva - Makkai László /szerk./: Magyarország története 1526-1790. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 437-439. 1.
- 55 Finácz Ernő: A magyarországi közoktatásügy története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 20. 1. Id. Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 10-11. 1.
- 56 Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. I. füzet, Bp., 1896. 72. 1. ; Waldapfel János: A magyarországi közoktatás története 1740-1773. Budapesti Szemle, 1900. 3. 1.
- 57 Némedi Lajos: A nemzeti művelődés ügye 1790-91-ben. Különnyomat a Főiskola Évkönyvének VIII. kötetéből. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 256. sz. Eger, 1962. 252-253. 1.
- 58 Szabó János: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról, nevezetesen Hogy kellene azokat a szorgalom §industrialis/ iskolákkal egybe-kötni. Pest, 1817. IV. 1. "...kinek-kinek az ő sorsához és tehetségeihez képest kellessen az életre neveltetni". ; Baranyából. G-es: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény, 1832. II. köt. 93-94. 1. "...azt vitatni meg sem pirulnak: hogy nem jó a pór-népnek tanulni, veszedelmes a falusi iskolákat fölvilágosítani: mert nem látjuk-e azoknak iszonyu rossz következtetéseit? ...ellenben melly szelíd, szófogadó, tsendes, melly tűrő, szenvedő az együgyü tudatlan, s tanulatlan jobbág?"
- 59 Tudományos Gyűjtemény, 1821. III. köt. 81-82. 1.

- 60 Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957. 3-96. 1. ; Vágvölgyi Tibor: A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1968.
- 61 Egri érseki levéltár /a továbbiakban: EÉL/, Visitatio Canonica /a továbbiakban: VC/, rakt. sz. 3414. 300. 1. Fedémes /Heves m./, 1746. "Incolae hujus Loci pauci, et extrema egestate pressi, subsistentiae introducendi Catholici Ludi Magistri nullum modum inveniunt". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 297. 1. Szentdomonkos /Heves m./, 1746. "Communitas recognoscit quidem summe necessariam introductionem Ludi Magistri, sed paupertate sua se excusans, subsistentiae illius media non resolvit". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 1. Szucs /Heves m./, 1746. "Paucitas et paupertas Plebis illam difficultatem facit introductionis Ludi Magistri Catholici".
- 62 Wellmann Imre: A parasztság helyzete az 1767. évi urbérrendezés előtt. Századok, 1955. 4-5. sz. 580. 1. ; Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Somogy megye multjából. Levéltári Évkönyv 1. sz. Kaposvár, 1970. 64. 1.
- 63 Uo. 78. 1.
- 64 Religio és Nevelés, 1843. II. félév, 138-139. 1.
- 65 Vö. Horárik János harca a hierarchia és az egyház ellen az 1841-1845 években. Bp., 1956. 82. 1. ; Fischer Julia: A nevelés gondolata Bessenyei György munkáiban. Szeged, 1934. 73. 1. Bessenyei írja A társaságnak eredete és országlása című munkájában /Pusztai Kovácsiban 1802. 64. 1./: "A keresztény val-

- lás egy csapással filozófusokká teszi őket abban a tekintetben, hogy kötelességeikre megtanítja és Isten félelmét önti beléjük". ; Wellmann Imre: A parasztság helyzete az 1767. évi urbérrendezés előtt. Századok, 1955. 4-5. sz. 580. 1.
- 66 Majer István: Népneveléstan. Buda, 1844. 9-10. 1.
- 67 Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 418-419. 1.
- 68 Esze Tamás - Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 117-141. 1.
- 69 Iványi Emma: A Habsburg-állam és a katolikus klérus a parasztság viszonylagos vallásszabadsága ellen. Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 81-82. 1.
- 70 Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1657-1740. évi törvénycikkek. Bp., 1900. 463-465. 1. ; Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725-1729. Egyháztörténet, 1958. 1. füzet, 34-74. 1.
- 71 H. Balázs Éva - Makkai László /szerk./: Magyarország története 1526-1790. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 421-422. 1.
- 72 Gyulai Állami Levéltár, Békéscsaba község iratai IV/137. 1834-1836. T. N. Bihar Megyének az 1839. évi Jakab hó 8-dik s több napjain tartatott Tek. Köz-Gyűléséhez, a nagyváradi püspök által szétbocsátott körlevél miatt beadott felterjesztése Tábla Biró idős Piskárkosi Szilágyi Lajos Urnak.

- 73 Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I. köt. Bp., 1888. 282. l.
- 74 Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Heves megyei füzetek, 3. sz. Eger, 1955. 9-12. l.; Szederkényi Nándor: Heves vármegye története..IV. köt. Eger, 1893. 192 s köv. l. ; Szántó Imre: Eger püspöki város urbéri és felszabadulási pere a XVIII. században. Heves megyei füzetek, 1. sz. Eger, 1954. 9-12. l. ; Szántó Imre: Eger város urbéri és felszabadulási pere..I. rész. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetek, 326. sz. Különlényomat a Főiskola Tudományos Közleményeinek II. kötetéből. Eger, 1964. 366. l.
- 75 Szántó Imre: A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain 1711-1780. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 62. sz. Különlényomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből, Eger, 1957. 32. l.
- 76 Báró Hornig Károly: Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1903. 230., 257., 284. l. ; Pehm József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 123., 458-459. l. ; Pehm /Mindszenti/ József elvakult történetfelfogására jellemző, hogy könyve hőségnek, Padányi Biró Mártonnak ezeket a tetteit "Apostoli utak" című fejezetben beszéli el, sőt a protestáns tanítók elűzését "magyar kulturális szempontból is jelentősnek". nevezi. Vö. Mályusz Elemér: A türelmi rendelet.II. József és a magyar protestantizmus. Bp., 1939. 506. l., 49. sz. jegyzet. ; Sok feljegyzés olvasható a Ráday-levéltárban lévő protocollum agentialében a somogyi iskolamestereknek az ellen-

- reformáció által történt elűzéséről és elmozdításáról. Lásd Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Levéltári Évkönyv 1. sz. Kaposvár, 1970. 68. 1.
- 77 Uo. 66. 1.
- 78 Barotai György: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. Szakdolgozat. A témát adta: dr. Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged, 1970. 44. 1.
- 79 Id. Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. IV. köt. Eger, 1893. 198-199. 1.
- 80 EÉL rakt. sz. 95. Nr. 570. Acta de studiis et scholis. Nationalium scholarum fundandarum et dotandarum Systema, 1795. ; Statuta Dioecesis Agriensis primum quidem per Excellentissimum, Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum Franciscum e comitibus Barkóczy de Szala. Agriae, 1767. 67. 1.
- 81 Vö. Felhő Ibolya - Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. 281. 1. ; EPL VC Archi Diaconatus Neogradiensis, 1755. Fasc. IX. Lib. 42. p. 64. "Obligatio reparandi quemadmodum Domum Parochialem, ita etiam Scholarem est penes Parochianos".
- 82 Arató Endre: A magyar "nemzeti" ideológia jellemző vonásai a 18. században. Nemzetiség a feudalizmus korában. Értekezések a történeti tudományok köréből 64. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 141. 1.
- 83 EÉL VC rakt. sz. 3412. 224. 1. Aszaló /Borsod m./, 1746. "Habet domum ruinae proximam, quam nec Dominium, nec Communitas vult reparare".

- 84 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 1740-1773. Bp., 1899. 235. l.
- 85 Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Bp., 1938. 66. s köv. l.
- 86 Uo. 66. l. 3883 községben csak egy-egy tanító, 237-ben kettő, 21-ben három, háromban négy és egyben öt tanító volt alkalmazva. Az anyaegyházakban már a legtöbb helyen volt iskola, a leányegyházakban /filialisokban/ azonban rosszabbak az állapotok.
- 87 Vecsey Lajos: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetírás, I. évf. 1937. 165. l.
- 88 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Levéltári Évkönyv 1. sz. Kaposvár, 1970. 62. l.
- 89 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 236. l.
- 90 EÉL VC rakt. sz. 3412. 37. l. Szihalom /Borsod m./. "Hungarico more, id est stramine cinctum".
- 91 Cserey Farkas: A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés. Nagyvárad, 1806. 16. l.
- 92 EÉL VC rakt. sz. 3413. 262. l. Istenmezeje /Heves m./, 1746. "Habitaculum non habet, sed rediset in domo Communitatis". ; Zala megyei Levéltár /volt Zalaegerszegi ÁL//a továbbiakban: ZmL/, Conscriptiones universales, 10. csomó, 1770-71. Szántói és tapolcai járás, Németfalu /Zala m./, 1770. "Ludi Magister...neque domum proprium habet, tanquam Inquilinus residet..."

93 EÉL Visitatio Canonica Diocesis Agr. Com. Heves et Exter.

Szolnok Jazygiae Cumaniae, 1767. ; Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957. 11. 1. ; EÉL VC rakt. sz. 3413. 55. 1. Detk /Heves m./, 1746. "Habitaculum Ludimagistri est proximum ruinae, tamque miserum, ut omni hora incendium timeat". ; Uo. 143. 1. Felsőszentgyörgy, 1746. "Habitaculum Ludimagistri est miserum, ita, ut non sit securus defectu caminis contra incendium". ; Uo. 162. 1. Apc /Heves m./, 1746. "Habitaculum Ludimagistri ruinae proximum". ; Uo. 170. 1. Szücsi /Heves m./, 1746. "Ludimagistri habitaculum est luridum, parvum, insufficiens pro institutione prolium". ; Uo. 268. 1. Nána /Heves m./, 1746. "Ludimagistri habitaculum est ruinae proximum". ; Uo. 277. 1. Kápolna /Heves m./, 1746. "Ludimagistri habitaculum est pessimum". ; Uo. 93. 1. Jászfákóhalma /Jászkerület/, 1746. Habitaculum Ludi Magistri idemque Cantoris habet in statu colubescenciae". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 178. 1. Heves mezőváros, 1746. "Habitaculum Ludi Magistri illud idemque Cantoris et Organistae est in statu misero, ruinae proximum, igni et pluviis obnoxium". ; Uo. 282. 1. Szék /Heves m./, 1746. "Habitaculum ipsius ex stabulo militari in ejus mansionem conversum". ; EPL VC Archi Diaconatus Neogradiensis, 1755. Fasc. IX. Lib. 42. p. 105. Megyer. "Domus scholaris...ruinae proxima". ; Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 239. 1. ; Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi

viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 78. 1. ; Vecsey Lajos: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetírás, I. évf. 1937. 171. 1.

- 94 Merényi Ferenc: Domsics Mátyás egyházlátogatása /canonica visitatio/ Baranyában 1729-ben. Bp., 1939. 36-37. 1.
- 95 Vecsey Lajos: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetírás, I. évf. 1937. 172-173. 1.
- 96 Szabó János: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról, nevezetesen Hogy kellene azokat a szorgalom /industrialis/ iskolákkal egybekötni. Pest, 1817. 26-27. 1.
- 97 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 64. 1. ; EÉL VC rakt. sz. 3414. 113. 1. Jászladány, 1746. "Attamen quia scholas frequentantium numerus ad 45 ex utraque sexu exurgit, Domus scholaris est nimium quantum angusta". ; EPL VC Archi Diaconatus Cathedralis, 1755. Fasc. VIII. Lib. 41. p. 102. Ebed. "Domus scholaris est nimium constricta, pueris hyemali praesertim tempore maiori numero frequentantibus insufficiens".
- 98 OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály, Elemi iskolai szakosztály, 23. kutfő, 36. tétel.
- 99 Vö. Tarnay Marianne: Iskolázás és művelődés a Jászságban. Bp., 1943. 21. 1.
- 100 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében A visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Különlenyomat a

- Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957. 25. 1.
- 101 Ambrus Sándor: Értekezés a hittanító, iskolaigazgató, és kerületfelügyelői hivatalról. Székesfehérvár, 1841. 33. 1.
- "...sokszor a legszebb talentumu póri ifjunak szülői egy iv papirost sem képesek venni, mellyre a gyermek gyenge keze vonásait, a tökéletlen betűket lerajzolhassa".
- 102 Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Eger, 1928. 28. 1. Idézi Maskovits Mihály: A falusi iskola-,esteri hivatalra készítendőek számára az egri anya-megyében alapított intézetnek rövid előadása c. munkájából.
- 103 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 241., 276-281. 1. ; Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 12., 19-20. 1. ; Ravasz János: A magyarországi köznevelés vázlatos története a XVIII. század első felében /1711-1760/. Pedagógiai Szemle, IV. évf. 1954. nov.-dec. sz. 585. 1.
- 104 Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. I. köt. Bp., 1881. 30-31., 45. 1. ; Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 16. 1. ; Sebestyén Gyula: Elemi iskolai tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése. Bp., 1896. 5. 1.
- 105 Baranyából. G-es: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény, 1832. II. köt. 95-96. 1.
- 106 Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Eger, 1928. 18. 1.
- 107 Zsoldos Ignác: Nevelésünk hiányai. Buda, 1836. 40-41. 1.
- 108 Vö. Hermann Egyed: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében

- a XIX. század elején. Regnum, 1942/43. 404. 1.
- 109 Ballagi Károly: Adalékok Borsodmegye népiskoláinak történetéhez, kapcsolatban a megye és Miskolc város tanügyének jelen állapotával. Miskolc, 1885. 125. 1.
- 110 Baranyából G-es: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény, 1832. 2. sz. 95-98. 1.; Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 303-305. 1.
- 111 Zorn Antal: A katolikus népoktatás helyzete a kalocsai érsekség területén a visitatio canonicák tükrében 1711-1806. Szakdolgozat. A témát adta: dr. Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged, 1972. 8-9. 1.
- 112 Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 287. 1. Csaplovics János egy nemzetiségi terület /a Rába és a Mura közti területeken élő délszláv vendek/ falusi iskoláiról /1828/. "Az isteni szolgálatnál szükséges deák responsumokat vagy antifónákat inkább mástól megtanulják könyv nélkül, mintsem hogy olvasni könyvből kellenék, és ezzel fitogtatják nagy eszeket, hogy a Requiemet, Circumdederumot, Laudate pueri dominumot etc. könyv nélkül is eléneklik".
- 113 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957. 11. 1.
- 114 Komlóssy Ferenc: Az esztergomi főegyházmegyei katolikus iskolák története. Esztergom, 1896. 198. 1. Id. Szakály János: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 12. 1. ;

Tavasi Lajos: Válogatott pedagógiai művei. Tankönyvkiadó, Bp., é. n. 62., 127. l. Tavasi így ír Tanoda és egyház /1848/ című munkájában a tanítók képzetlenségéről: "Türetlen, hogy egyes falusi népiskolákban képzetlen, a pedagógiai munkához mitsem értő tanítók /kiszolgált katonák, kiöregedett színészek, kicsapott diákok, szabólegények stb./ tanítsanak..."

- 115 Gönczy Pál: Tanulmányok. Pest, 1888. 74-76. l. Id. Balogh István: A mezőgazdasági ismeretek tanítása az elemi iskolákban 1840-1945 között. Jausz Béla - Faludi Szilárd - Zibolen Endre /szerk./: A munkára nevelés hazai történetéből. Bp., 1965. 285. l.
- 116 Barotai György: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. Szakdolgozat. A témát adta: dr. Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged, 1970. 23. l.
- 117 Merényi Ferenc: Domsics Mátyás egyházlátogatása /canonica visitatio/ Baranyában 1729-ben. Bp., 1939. 27., 36. l.
- 118 EÉL VC rakt. sz. 3412. 131-132. l. Emőd /Borsod m./, 1746.
- 119 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957. 11. l.
- 120 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 70. l.
- 121 Szabó János: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról. Pest, 1817. 106-107. l.

- 122 Vanyó Tihamér: A katholikus restauráció Nyugatmagyarországon. Pannonhalma, 1928. 95. 1.
- 123 Statuta Dioecesis Agriensis primum quidem per Excellentissimum, Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum Franciscum e comitibus Barkóczy de Szala Agriae, 1767.
- 124 EEL Visitatio Canonica Dioecesis Agr. Com. Heves et Exter. Szolnok Jazygiae Cumaniae 1767.
- 125 OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály, Elemi iskolai szakosztály, 1848. 23. kútfő, 33. tétel. Ohajtásai alólirt Sopron megyei iskolatanítóknak...Sopron, Nyomatott Lench Sámuelnél, 1848. 5. 1.
- 126 Cséka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 82-83. 1.
- 127 Statuta Dioecesis Agriensis primum quidem per Excellentissimum, Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum Franciscum e comitibus Barkóczy de Szala Agriae, 1767. 42. 1.
- 128 Barotai György: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. Szakdolgozat. A témát adta: dr. Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged, 1970. 46. 1.
- 129 Ambrus Sándor: Értekezés a hittanító, iskolaigazgató, és kerület-felügyelői hivatalról. Székesfehérvár, 1841. 34. 1.
- 130 Majer István: Népközeléstan. Buda, 1844. 45-46. 1.
- 131 Zorn Antal: A katolikus népoktatás helyzete a kalocsei érsekség területén a visitatio canonicák tükrében 1711-1806. Szak-

dolgozat. A témát adta: dr. Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged, 1972. 15. 1.

- 132 Beke Kristóf: Kézikönyv a magyar falusi iskolamesterek számára. Buda, 1828. 226-228. 1. Id. Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Bp., 1966. 290. 1.
- 133 Vö. Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Bp., 1966. 288-289. 1.
- 134 Beke Kristóf kézikönyvéből /1828/ id. Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Bp., 1966. 288-290. 1.
- 135 Vö. Bransch Henrik: Az erdélyi szászok falusi iskolái 1600-ig. Kolozsvár, 1912. 56. 1.
- 136 Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannanhalma, 1929. 84-86. 1. ; EÉL VC rakt. sz. 3414. 153. 1. Sarud /Héves m./, 1746. "Absente Parocho in Filiali matutinas et pomeridianas cum Populo comprecationes exacte facit". ; EPL VC Archi Diaconatus Neogradiensis, 1789. p. 24. Vadkert. "Obligatio ejusdem est Diebus Dominicis, et festis de praecepto Organum pulsare, Populo praecinere ante Concionem necessaria necessitate medii, et praecepti Populo in Ecclesia congregato intelligibili Voce praeorare, diebus Sabbathi per Annum sub Sacro Rosario cum Populo alternative recitare, Parochum ad Infirmum cum lumine et Campanulae comotari, Hostias pro Sacrificio Missae omni 14. die pinsere, pro quibus habet ab oppido Tritici puri Metr. Poson. 2. denique

pueros et puellas scholas frequentantes in legendo, scribendo et Normali Cateckismo informare".

- 137 Vecsey Lajos: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetírás, I. évf. 1937. 172. l.
- 138 Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai /1554-1760/. A veszprémi egyházmegye multjából, 10. sz. Veszprém, 1947. 95. l. Berzence /Somogy m./ "Ludimagister et campanator Blasius Martiniay"/!/. ; Uo. 100. l. Csurgó /Somogy m./ "Ludimagister et campanator insimul est Georgius Kirally. ; EÉL VC rakt. sz. 3413. 51. l. Markaz /Heves m./, 1746. "Datur hic loci unus, idemque Ludimagister, Cantor, Notarius et Campanator".
- 139 EPL VC Ecclesiarum et Parochiarum in Comitatibus Nagy et Kis Honthiensi. Fasc. IV. Lib. 19. p. 72. Szentantal /Hont m./, 1731. Az iskolamester "...gnarus ceremoniarum Ritus Catholici, in Pulsu Campanorum Matutino et Vespertino diligens". ; Uo. VC Archi-Diaconatus Cathedralis, 1755. Fasc. VIII. Lib. 41. p. 5. Párkány. "...temporibus vero matutinis, meridiei et vespertinis et dum ingruit tempestas, ut Plebs ad orationem incitaretur, pulsat campanator solerter".
- 140 Vö. Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 84-86. l.
- 141 Tavasi Lajos: Válogatott pedagógiai művei. Tankönyvkiadó, Bp., é. n. 127-128. l. Tanoda és egyház c. művéből.
- 142 EÉL VC rakt. sz. 3602. Bogács /Borsod m./, 1807. jun. 5.
- 143 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária

Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 239. s köv. 1.

144 EÉL VC rakt. sz. 3414. 318. 1. Erdőaranyos /Heves m./, 1746.

"Datur his Loci Cath. Ludi Magister, idemque Cantor, Notarius, ac etiam Sacristanus. Brevi verbo: Totum fac vocatur Paulus Bakos..."

145 Jelentés, 1870. Első Rész, 19. 1.

146 EÉL VC rakt. sz. 3413. 125. 1. Csány /Heves m./, 1746. "Ludi-

magister...proles non instruit, quia cum Notarius sit, et frequens transenna hac sit, non sufficit utrumque officium exequi". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 85. 1. Jászapáti, 1746.

"Ludimagister...subinde tamen propter Oppidana per Judicem sibi committi consueta negotia a scholis abest".

147 Vö. Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonthalma, 1929. 86. 1.

148 Id. Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Eger, 1928. 18-19. 1. ; Nem csodálkozhatunk, hogy ilyen mostoha körülmények között több esetben súlyos kifogás alá esett az iskolamester magatartása; a falu ismert alakja volt az iszákos /in potu excessuosus/ kántor. ; EÉL Visitatio Canonica Diocesis Agr. Com. Heves et Exter. Szolnok Jazygiae Cumaniae 1767. Debrő, Dormánd, Sarud, Tiszaörs stb. ; Uo. VC rakt. sz. 3412. 42. 1. Szemere /Borsod m./, 1746. "Cantoris voce contentantur Communitas et Dominus Parochus, libenter tamen haberent, si potui non indulgeret". ; Uo. VC rakt. sz. 3413. 67. 1. Karácsond /Heves m./, 1746. "Ludimagister antea Potator magnus, jam se emendat". ; Uo. VC rakt. sz. 3413.

117. 1. Halász /Heves m./, 1746. "Ludimagister potui deditus est". ; Uo. VC rakt. sz. 3413. 186. 1. Réde /Heves m./, 1746. "Ludimagister caeterum bonus, popinam tamen frequentat". ; Uo. VC rakt. sz. 3413. 238. 1. Derecske /Heves m./, 1746. "Ludimagister...interdum excedit in potu". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 132. 1. Szolnok-Szentiván /Külső-Szolnok m./, 1746. "Ludimagister...est alias homo pius, sed potui deditus, et tunc rixosus...in Templo est diligens, sed subinde Litanias bene tinctus decantat". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 165. 1. Tiszahalász /Heves és Külső-Szolnok m./, 1746. "Ludimagister est homo pius, sed vinum libenter largiusque bibit, unde subinde fit melioris animi, nunquam tamen scandalose ebrius, imo nec graviter taemulentus". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 204. 1. Erdőtelek /Heves m./, 1746. "Ludimagister...est homo parum pius, potui autem multum deditus, cum uxore tamen /cum par pari nupserit/, non tricatur, illa pariter aeque bibiana". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 238. 1. Maklár /Heves m./, 1746. "Ludimagister in potu saepius excessivus et hujusmodi statu blasphemius". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 271. 1. Verpelét /Heves m./, 1746. "Ludi Magister est homo alias pius, in potu tamen non raro excessivus, non tamen ad ebrietatem". ; EPL VC Archi Doaconatis Neogradiensis, 1755. Fasc. IX. Lib. 42. p. 72. Fülekpüspöki, 1755. "Rector Scholae Joannes Seregély...moribus ignobilis, inobediens et vagator nocturnus in potu excederet..." ; Szabó János: A hazabeli kissebb iskolának jobb lábra állitássokról. Pest, 1817. 31. 1. "Mitsoda szánakozásra méltó az ollyan Oskola, a mellynek Tanítója,

magá ad példát, az italban való mértéktelenségre..."

- 149 Kanyár József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 66. l.
- 150 Fináczy Ernő: A magyar közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 240-241. l.
- 151 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Különlenyomat a Főiskola Evkönyvének III. kötetéből, Eger, 1957. 12. l.
- 152 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. köt. Bp., 1902. 278. l.
- 153 OL Helytartótanácsi levéltár, 69. Iratok, 1776-77. Schol. Trivial. Nr. 1. Tokaj, 1775. A tanító, Kertész János, "ex opificio sartor".
- 154 Tudományos Gyűjtemény, 1834. /IV./ 48-54. ; Társalkodó 1833. 1. 16., 1847. 301.; Regélő 1842. 569. Id. Balogh István: A paraszti művelődés. Szabó István /szerk./: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Tanulmányok II. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. 497. l.
- 155 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Különlenyomat a Főiskola Evkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957. 14. l.
- 156 Vö. Majer István: Népineveléstan. Buda, 1844. 47-48. l.
- 157 Vö. Hermann Egyed: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején. Regnum, 1942/43. 410. l. ; Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Eger, 1957. 29. l.

- 158 Edvi Illés Pál: Még valami a népiskolákról. Tudományos Gyűjtemény, 1833. XI. köt. 60. l. ; Népügy, 1847. Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 420. l. "A tanító nem mint képző, hanem mint szolga, a község járulékinak haszontalan fogyasztója tekintetett".
- 159 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 68-69. l. Somogy megyében csupán a kaposvári tanítóknak volt magasabb a fizetésük.
- 160 Zsoldos Ignác: Nevelésünk hiányai. Buda, 1836. 43-44. l.
- 161 Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 86-87. l. ; Merényi Ferenc: Domsics Mátyás egyházlátogatása /canonica visitatio/ Baranyában 1729-ben. Bp., 1939. 27. l. A Baranya megyei Nádasd anyaegyházban 1729-ben a tanító fizetése páronként egynyolcados gabona és 8 krajcár.
- 162 Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 87. l. Völgyfalu /1753/ "In omnibus habet tertialitatem stolae parochialis".
- 163 Uo. 87. l. "Pro stola libera apud honestiores et nobiliores committitur discretioni; apud inferiores obvenit duplum vel triplum, prout praescriptum est".
- 164 Uo. 80-81. l.
- 165 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében

- a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957. 13-14. 1.
- 166 Barotai Gvörgy: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. A témát adta: dr. Szántó Imre. Szeged, 1970. 25. 1.
- 167 "...vini collectio pro pulsu contra tempestatem..."
- 168 Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 88. 1.
- 169 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 241. 1.
- 170 Fáy András: Óramutató c. könyvéből id. Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 370. 1.
- 171 Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 89. 1. A kerület 1732. évi visitatora így foglalja össze tapasztalatait: "...vix unus vel alter /sc. Ludi-magister/ invenitur in toto districtu, qui congruam subsistentiam habeat, nisi propria oeconomia et fere extraordinariis laboribus vitam miserabiliter ducere cogatur". A locsmáncsi főesperességben valamivel jobb volt a helyzet; itt 1733-ban átlagosnak a 30-40 forintos évi jövedelmet tekinthetjük. Somogy megyében az 1770-es években átlagosan 20-70 forint volt a tanítók fizetése. Lásd Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második

- felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 68. 1.
- 172 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957. 13. 1.
- 173 Vö. Hermann Egyed: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején. Regnum, 1942/43. 410-411. 1. ; Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957. 31. 1.
- 174 Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 512. 1.
- 175 EÉL Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 94. Nr. 568A. Instantia 5 locorum Communitatum super eo instantium, ut loco lecticalis in natura hucusque desumptae portionis cantoribus possea ex Cassa Communi locorum aes paratum desumendum determinetur. Jászládányi, Alsószentgyörgyi, jakóhalmi, dőssai és mihálytelki birák és tanács az egri püspökhöz. 1754. febr. 20. "...sirva köny hullással panaszkodnak, hogy minden gyermekestül ékvel kölletik nékiek meghalni...és annyira jutott s e-nerváltatott szegény népünk, hogy az minden napi executiot el nem kerülheti és maga cselédének tartására sem elegendő".
- 176 EÉL Visitatio Canonica Diosesis Agr. Com. Heves et Exter. Szolnok Jazygiae Cumaniae 1767. "...circa agros et prata necessarios labores praestant incolae".
- 177 Merényi Ferenc: Domsics Mátyás egyházlátogatása /canonica visitatio/ Baranyában 1929-ben. Bp., 1939. 59-60. 1.
- 178 Uo. 36. 1.

- 179 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 68. 1.
- 180 Barotai György: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. Szakdolgozat. A témát adta: dr. Szántó Imre. Szeged, 1970. 37. 1.
- 181 Hajdu János: Eötvös József báró első minisztersége /1848/. Bp., 1933. 34. 1., 2. sz. jegyzet. ; Ravasz János /szerk./: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 512. 1.
- 182 Debreceni Református Kollégium kézirategyűjteménye, R. 670. "Cantio de miseria rectoratus Auctore Johanni Szerentsi rector Ecclae Reform. Rácz Böszörmény". /XVIII. század első harmada/.
- 183 EEL VC rakt. sz. 3418. 157. 1. Kistálya /Borsod m./, 1768. "...et in eo laborandum Parocho, ut Ludirector non agat educillatorem".
- 184 Vö. Cserey Farkas: A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés. Nagyvárad, 1806. 36. 1.
- 185 Szabó János: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról. Pest, 1817. 105. 1.
- 186 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 68. 1.
- 187 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 246. 1. ; Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai

/1554-1760/. Veszprém, 1947. 153. 1. Pápa. Rector parvulos in pietate et litteris instruit". ; EÉL VC rakt. sz. 3414. 146. 1. Pély /Heves m./. Ludimagister "...proles ad usque legendum bene instruit". ; ZmL Conscriptiones universales, 10. csomó, 1770-71. Szántói és tapolcai járás. Ederics /Zala m./ Ludigamister "...docet...usque ad legendum et ultra non..."

- 188 Szilasy János: A nevelés tudománya. II. köt. Buda, 1827. 316. 1.
- 189 N. Apáti Kiss Sámuel: Értekezések Somogyról. Tudományos Gyűjtemény, 1822. VI. évf. 35-50. 1. Id. Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 89. 1.
- 190 Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. köt. Bp., 1881. 548. 1.
- 191 Briedl Fidél: Gondolattöredékek a tanítás és tanítók köréből. Athenaeum, 1841. május 23. sz. 961-962. 1.
- 192 Cserey Farkas: A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés. Nagyvárad, 1806. 38. 1.
- 193 Vö. Ballagi Károly: Adalékok Borsodmegye népiskoláinak történetéhez. Miskolc, 1885. 169. 1.
- 194 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 69. 1. Ugyanakkor Zala megyében csak négy iskolában tanítottak számtani ismereteket: Egerszegen, Tapolcán, Alsólendván és Szécsiszigeten. Lásd Vecsey Lajos: A zala népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Tör-

- ténetírás, I. évf. 1937. 176. 1.
- 195 Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 80. 1. A tanulók osztályozásának alapja Vulkapordányban /1756/: "instructio syllabisantium et legentium; scribentium; arithmetica discendum".
- 196 Zorn Antal: A katolikus népoktatás helyzete a kalocsai érsekség területén a visitatio canonicák tükrében 1711-1806. Szakdolgozat. Kitűzte: dr. Szántó Imre. Szeged, 1972. 15. 1.
- 197 VPL *Informationes de Ludi Magistris*, 1771. Distr. Keszthely. Felsőpáhok. "Conformiter ad conditionem sui, ac plebis miserae, ultra normam legendi idiomate Ungarico et prima fidei rudimenta addiscendi vix procedit".
- 198 OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály, Elemi iskolai osztály sorkönyve, 1848. 23. kütő, 6. tétel. Olgyai Gáspár /Tiszaújhegy/: Népközelési tájékozá. 1848. Pünkösdi havában.
- 199 Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 80. 1. ; ZmL *Conscriptiones universales*, 10. csomó, 1770-71. Szántói és tapolcai járás. Alsó- és Felsőzsid /Zala m./ "...quos ab alphabeto incipiendo elementa scribendi et rudimenta linguae Latinae methodo vetustioribus etiam annis usuato pueris Literarum autem et legendi, scribendi quoque notitiam tradit, non secus Cathecism et rudimenta arithmetici". ; Uo. Nemesbükk /Zala m./ "...rudimenta linguae Latinae tradit".

- 200 Előbeszéd a Hármaskis Tükör első kiadásához, 1771. Id.
Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez
a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970.
87. 1.
- 201 Uo. 70. 1.
- 202 Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. I. köt.
Bp., 1883. 239. 1.
- 203 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében
a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Eger, 1957. 15. 1.;
EÉL Acta de studiis et scholis. rakt. sz. 96. Nr. 572. 1789.
Jászfényszaru /Külső-Szolnok m./ : 1. Kis Katechismus. Buda,
1781. ; 2. Öreg Katechismus. Buda, 1784. ; 3. A Szent Írás-
béli mind a Két Testamentum szerint való történetek. Buda,
1781. ; 4. Egész Esztendőbeli vasárnapokra és Innepekre el-
osztott és megfejtetett Szent Evangeliumok. Buda, 1781.
Praeter hos utuntur etiam Catechismo Francisci Nagy Agriae
impresso /Hitnek eleje.../".
- 204 Id. Ravasz János - Felkai László - Bellér Béla - Simon Gyula:
A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus
korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 60. 1.
- 205 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében
a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Eger, 1957. 15. 1.
- 206 Kis Pál: A tanítás módja a városi és falusi iskolamesterek
számára. Buda, 1830. 11. 1.
- 207 Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. I. köt. Bécs,
1927. 385. 1. Id. Szakál János: A magyar tanítóképzés tör-
ténete. Bp., 1934. 6. 1.

- 208 "Nem elég csak azt tudni, hogy mire kell a gyermekeket oktatni -- olvassuk a Tudományos Gyűjtemény 1832. évi számában --, hanem a remek munka abban áll, hogy mi módon, mi csoda eszköz, bánás, s reá hatás által kell a gyermekekkel azt mind megfogatni, tanultatni, a mi kiszabva s elő adva van...és ez az, a miben a falusi iskolákra nézve legszembe-tünőbb, legnagyobb, legkárosabb a fogyatkozás s héjányosság..." Id. Baranyából G-es: Tudományos Gyűjtemény, 1832. II. köt. 95-96. l. ; Szántó Imre: A népoktatás helyzete Csanád megyében a reformkorban. Különlenyomat a Magyar Pedagógia 1971. évi 1-2. számából, 119-134. l.
- 209 Kis Pál: A tanítás módja a városi és falusi iskolamesterek számára. Buda, 1830. 14. l.
- 210 Szabó János: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról. Pest, 1817. 62-63. l.
- 211 Csató Pál: Az elementaris Oktatásnak nevelésbeli principiumjai. Tudományos Gyűjtemény, 1830. I. köt. 25-26. l.
- 212 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 242. l.
- 213 Edvi Illés Pál: Még valami a népiskolákról. Tudományos Gyűjtemény, 1833. XI. köt. XXIII. l.
- 214 Tudományos Gyűjtemény, 1821. III. köt. 89. l.
- 215 Baranyából G-es: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény, 1832. II. köt. 105. l.
- 216 Répássy János: A népiskolai oktatás módszertana. Eger, 1873. 40-41. l.
- 217 Id. Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Eger, 1928. 20. l.

- 218 Kis Pál: A tanítás módja a városi és falusi iskolamesterek számára. Buda, 1830. 140-141. l. ; OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály, Elemi iskolai szakosztály. Miniszteri Elemi iskolai osztály sorkönyve, 23. kutfő, 5. tétel. Mátyusnak a közoktatás reformja feletti igénytelen véleménye. "némmelly tanító...az illy szánakozásra méltó gyermeknek test és szívének az ellenes bánással elsanyitja, saját kezeivel elkorbácsolja, ujja hegyeit vagy tenyerét vesszővel, vagy liheával veszedelmesen megütögeti, vagy más gyermekek által neki rohantatván a hibázót lefoghatja, korbács vagy virgáccsal megbünteti..."
- 219 Lovász Imre: Értekezés a tanuló gyermekekre nézve gyakoroltatni szokott testi fenytékekről philosophusi és orvosi szempontból tekintve. Pest, 1836. 435-439. l.
- 220 OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály, Elemi iskolai szakosztály, 23. kutfő, 40. tétel. Rendek József esztergomi képezdei tanár véleménynyöröredéke a rendezendő mesterképezdek ügyében. 1848.
- 221 Egyházlátogatás az esztergomi érsekség nógrádi főesperességében 1731-ben. Id. Barotai György: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. Szakdolgozat. A témát adta: dr. Szántó Imre. Szeged, 1970. 29. l.
- 222 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 237-238. l. ; VPL In-

formationes de Ludi Magistribus, 1771. Distr. Keszthely.
Felsőpáhok /Zala m./. Josephus Biró "...discipulos in hyeme
solum habet".

- 223 Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 78-79. l.
- 224 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 65. l.
- 225 Uo. 82-83. l. ; EÉL VC rakt. sz. 3414. 251. l. Egerszalók /Heves m./, 1746. "...aestate enim omnes ad unicum a scholis abstrahuntur...proles".
- 226 Vecsey Lajos: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetírás, I. évf. 1937. 169. l. ; ZmL Conscriptiones universales, 10. csomó, 1770-71. Szántói és tapolcai járás. Rezi /Zala m./, 1771. "Pueri autem quavis septimana, diebus Martis et Sabathi vacant scholis post meridiem, in vindemiis vero quemadmodum necessitas Parentum urget, duabus vel ultra hebdomadis absentuntur". ; OL Helytt. 69. Iratok, 1776-77. Schol. Trivial. Nr. 1. Székudvar /Arad m./, 1775. "Scholae hic loci...occlusae autem tenentur tempore messis et falcaturae, ratione ex ea, quod pro illo tempore Juvenes studentes laboribus applicentur". ; Kolonics Ferenc alsópáhoki iskolamester 1776-ban tanítványainak hetenként két szünnapot /szerda és p.nte/, aratás és szüret idején pedig két-két heti szünetet engedélyezett: VPL Conscriptiones proventuum Parochialium. Fasc. 2. Conscriptio

- Parochiarum Distr. Keszthelyiensis, 1776. Id. Szántó Imre: Egy dunántuli falu /Alsópáhok története/. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 171. l.
- 227 Tudományos Gyűjtemény, 1838. VI. köt. 9-10. l. ; Társalkodó, 1847. 302. l. Id. Balogh István: A paraszti művelődés. Szabó István /szerk./: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Tanulmányok. II. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. 497. l.
- 228 Tóth Dezső: A hevesnagykunsági református egyházmegye multja. é. n. I. köt. 222. l.
- 229 Jelentés, 1870. Első rész, 40. l. ; Papvásárhelyi István: A Felvidék Népe. Népnevelési Eszmék. Ungvár, 1848. 21. l. "Fő akadály, kivált a szegényebb néposztálynál a szüléknek az iskolák iránybani bizalmatlansága, sőt azoknak mondhatom utálása".
- 230 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 89. l.
- 231 Uo. 65. l. ; Zsoldos Ignác: Nevelésünk hiányai. Buda, 1836. 58-59. l. ; EÉL VC rakt. sz. 3415. 42. l. Sajónémeti /Borsod m./, 1746. "...boni enim Parentes ad Scholas pueros suos non mittunt, dicunt enim quod nec illi frequentaverint Scholas et tamen sunt, qui sunt sine dubio, stupidi".
- 232 Csorba József Somogy megyéről irt ismertetésében /Pest, 1857. 114. l./ a XIX. század közepén is azt állapítja meg, hogy "12 éven tul ritkán járattja népünk gyermekeit iskolába, hanem alkalmazza azokat csekélyebb falusi foglalkozásokra --

zsiba, pulyka, marha őrzésére". Id. Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 88. 1.

233 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 236. 1. ; Egy 1773. évi adat szerint az alsópáhoki /Veszprém m./ iskolamesternek egy tanítványa sem volt: VPL Status Ecclesiae Felső-Páhok, 1773. Id. Szántó Imre: Egy dunántúli falu /Alsópáhok története/. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 171. 1.

234 "...solutio...ab instructione parvulorum...pluribus parentibus onerosa et in mittendis ad scholas parvulis impedimentum ponebat".

235 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Eger, 1957. 16. 1.

236 "...complures parentes ita miseri sunt, ut prolibus nec vestes, nec coturnos procurare possint". ; EEL VC rakt. sz. 3414. 158. 1. Mezőiván /Ivánka/, 1746. "...Incolarum paupertas eos a cura instructionis prolium suarum...retrahit".; Szigetvárott /Somogy m./ arról panaszkodtak, hogy a ruhátlan és lábbeli nélküli gyerekeket akadályozza az iskolába járásban a messzi helyekről történő bejárás. Lásd Kanyar József i. m. 65. 1.

237 Ambrus Sándor: Értekezés a hittanító, iskolaigazgató, és kerületfőlügyelői hivatalról. Székesfehérvár, 1841. 40. 1.

238 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 88 s köv. 1.

- 239 ELL VC rakt. sz. 3413. 125. 1. Csány /Heves m./, 1746. "Ludimagister...proles non instruit, quia cum Notarius sit, et frequens transenna hac sit, non sufficit utrumque officium exequi". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 85. 1. Jászapáti, 1746. "Ludimagister...propter oppidana. per Judicem sibi committi consueta negotia a scholis abest". ; Uo. VC rakt. sz. 3412. 43. 1. Szemere /Borsod m./, 1746. "Ludimagister...pueros non instruit, quia non mittuntur, principaliter ex eo, quod vino liberius et uberius indulgeret". ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 8. 1. Tiszapüspöki /Heves és Külső-Szolnok m./, 1746. "Ludimagister...in Schola praeter suos Scholasticos non habens, hos etiam ob injustum sibi Notariatus officium prouti et Ecclesiasticas functiones ob eandem rationem negligere cogitur". ; Uo. VC rakt. sz. 3420. 104. 1. Kisvárda /Szabolcs m./, 1779. "Interdicimus autem Ludirectori pueros ad labores aliquos circa ~~adlabores~~ domum, hortum, agros, prata perficiendos compellere..." ; Uo. VC rakt. sz. 3414. 294. 1. Lelesz /Heves m./, 1746. "...ipsi parentes...malunt post pecora proles suas applicare, quam scholis addicere".
- 239 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 237. 1.
- 241 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 89. 1.
- 242 Csaplovics János egy nemzetiségi terület /a Rába és a Mura közti területen élő délszláv vendek/ falusi iskoláiról.
- Ravasz János: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből

1100-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 287-288. 1.

- 243 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Eger, 1957. 16-17.1.

EÁL VC rakt. sz. 3414. 234. 1. Besenyő /Heves m./, 1746.

"Officii Notarialis a Ludimagistrali sequestrationem et pro instructione prolium non a singulis particularium, sed ex communi aliquo proventu fiendam compensationem agnoscant, licet medium conducentissimum pro prolibus et melius et majori numero instruendis, compossessores tamen ejusmodi prolibus carentes solvere hoc consilium sequi nolunt". ; Uo.

VC rakt. sz. 3418. 34. 1. Szentistván /Borsod m./, 1768.

"Tanto plures, ac etiam pauperiores incolae proles suas ad scholas mittere possint, deinceps ab instructione parvulorum singillatim nihil accipiet Ludi Magister, sed hoc titulo a Communitate secundum variatam hac occasione Conventionem, et nostram determinationem habebit annue fl 10 et unum bonum currum lignorum, pro qua solutione si ipse insufficiens esset, etiam praeceptorem servare teneatur".

- 244 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Eger, 1957. 16-17.1.

245 EÁL VC rakt. sz. 3418. 93. 1. Sajónémeti /Borsod m./, 1769.

"Ut Scholae Triviales frequententur, magnopere Nobis cordi est, ea potissimum ex ratione, ut ubi tenella aetas Rudimentis Fidei Christianae imbuatur, ideo volumus, ut Ludirectores intra ambitum Parochiae constituti, Doctrinae Christianae aetati huic instillando incumbant..."

- 246 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében

- a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Eger, 1957. 17. 1.
247 Uo.
- 248 EÉL VC rakt. sz. 3420. 49. 1. Rakamaz /Szabolcs m./, 1779.
"In parvulorum instructione defectum magnum tum Nos ipsi,
tum etiam referente Parocho cognovimus; quare ante omnia
curet, ut idoneus sit Ludirector, dein Parentes adhortari
non desinat, ut proles suas ad scholas mittant, et easdem
perseveranter frequentare sinant".
- 249 EÉL VC rakt. sz. 3602. Egerszalók /Heves m./, 1768.
- 250 Szilasy János: A nevelés tudománya. II. köt. Buda, 1827.
345-346. 1. ; Vö. Répássy János: A népiskolai oktatás mód-
szertana. Eger, 1873. 7. 1.
- 251 Schwarcz Gyula: A közoktatási reform, mint politikai szük-
séglet Magyarországon. Pest, 1869. 142. 1.
- 252 EPL Egyházlátogatás az esztergomi érsekség nógrádi főesperes-
ségében 1731-ben. Id. Barotai György: A falusi népoktatás
helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátoga-
tási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. Szakdolgozat. A témát
adta: dr. Szántó Imre. Szeged, 1970. 29. 1.
- 253 "...non habet exercitium ob defectum parvulorum scholas
non frequentantium". ; EÉL VC rakt. sz. 3412. 27. 1. Novaj
/Borsod m./, 1746. "Ludimagister lubens Proles imbueret
elementis, si mitterentur".
- 254 Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében
a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Eger, 1957. 18. 1.
- 255 Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária
Terézia korában. I. köt. Bp., 1899. 238. 1.

- 256 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 64. 1.
- 257 Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 79. 1.
- 258 Baranyából G-es: Tudományos Gyűjtemény, 1832. II. köt. 92-93. 1.
- 259 EPL Batthyány József iratai. Acta de studiis et scholis. 271-273. rakt. sz. 505. iratszám. Nationales circa Scholas universalis Regulatio, et de Catechetis pro Scholis Nationalibus ab Anno 1781. "...et propterea ex mille sexcentis Confessionis capacibus Parochianis vix centum, qui typum legere, qui autem scribere noverint, vix quindecim inter ambitum Parochiae est invenire..."
- 260 Szabó János: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állítássokról. Pest, 1817. 25. 1.
- 261 Szántó Imre: Egy dunántúli falu /Alsópáhok története/. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 172. 1.
- 262 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 83. 1.
- 263 Környei János: Az iskola társadalmi jelentőségében. Pest, 1868. 36. 1.
- 264 Háda József /közli/: Régi irások, 1848-ban tartott egyetemes tanügyi kongresszus jegyzőkönyve és naplója. Bp., 1913. 12-13. 1. ; Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-

1848. II. köt. Bécs, 1927. 582-596. 1. ; Hajdu János: Eötvös József báró első minisztersége /1848/. Bp., 1933.
- 265 Vö. Mandrou, Robert: Magas kultúra és népi műveltség a XVII-XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairóadalom. Századok, 1970. 1. sz. 118-125. 1.
- 266 Környei János: Az iskola társadalmi jelentőségében. Pest, 1868. 45. 1.
- 267 Balogh István: A paraszti művelődés. Azabó István /szerk./: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában /1848-1914/. Tanulmányok. II. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. 500. 1.
- 268 Major Bálint: Tisza-Nagy-Rév község és lakossága történelmi múltja és jelene. Jász-Manyakun-Szolnok megyei lapok, 85. sz. Szolnok, 1900. 47. 1. Id. Botka János: Egy tiszazugi falu /Csépa története a termelőszövetkezeti községgé alakulásáig/. Doktori értekezés. A témát adta: dr. Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged, 1970. 134. 1.
- 269 Vö. Mandrou, Robert: Magas kultúra és népi műveltség a XVII-XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairóadalom. Századok, 1970. 1. sz. 121. 1.
- 270 Vö. Benda Kálmán: A törökkor német ujságirodalma. Magyar Történettudományi Intézet, 78. Bp., 1942. ; Ruzsás Lajos: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántul történetéből. Bp., 1970. 69-70. 1.
- 271 VPL Compendiosa, genuina et sincera relatio actorum generallis canonicae visitationis Dioecesis Wesprimiensis. Győr, 1760.

- 272 Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770-1789/. Kaposvár, 1970. 79. 1.
- 273 Barotai György: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. Szakdolgozat. A témát adta: dr. Szántó Imre. Szeged, 1970. 41. 1.
- 274 Csóka J. Lajos: A Ratio Educationis korszaka. Domanovszky Sándor /szerk./: Magyar művelődéstörténet. IV. köt. Bp., 1941. 457. 1.
- 275 Barotai György i. m. Szeged, 1970. 32. 1.

Rövidítések jegyzéke

EÉL	=	Egri érseki levéltár
EPL	=	Esztergomi primási levéltár
OL	=	Országos Levéltár /Budapest/
VPL	=	Veszprémi püspöki levéltár
VC	=	Visitatio Canonica
ZmL	=	Zala megyei Levéltár /volt Zalaegerszegi ÁL/

15-65/1973
.....cksz.

Tárgy: Szántó Zsuzsanna
doktori szigorlata.
Melléklet: 1 db disszertáció

Dr.Duró Lajos elvtársnak
tszv.egy.docens

H e l y b e n

Professzor Elvtárs!

Mellékelve Szántó Zsuzsanna: A katolikus népoktatás Magyarországon
a szatmári békétől a Ratio eucationis kibocsátásáig 1711-1777

című doktori értekezését tisztelettel felkérem, hogy azt megbírálni sziveskedjék. Legyen szabad Professzor Elvtárs szives figyelmét felhívnom tanácsülésünk ama határozatára, amely a bírálat elkészítésének és benyújtásának legkésőbbi határidejét a kézhezvételtől számított harmadik hónap utolsó napjában állapította meg.

A mellékelt értekezést a bírálathoz elkészítése után szíveskedjék átadni tanszéke könyvtárosának leltárba vétel és a könyvtárban való elhelyezése céljából.

Szeged, 1973. szept. 27.

Horace P. C.

dékán

A kiadmány hiteles:

Jan Eve

előadás

Kapták: Dr. Ágoston György prof.

Dr. Duró Lajos tszv. docens társbíró

..... tanszéki könyvtáros

..... tanszéki könyvtáros